

GEÇİCİ KAPAK

*Kapak tasarımı
devam ediyor.*

BİDGE Yayınları

**İktisat Tarihinde Dönüşüm, Ahlak ve Gelecek: Tarihsel
Tecrübelerden Yapay Zekâ Çağına İktisadi Yaklaşımlar**

Editör: ÖZLEM TOPÇUOĞLU

ISBN: -

1. Baskı

Sayfa Düzeni: Gözde YÜCEL

Yayınlama Tarihi: -

BİDGE Yayınları

Bu eserin bütün hakları saklıdır. Kaynak gösterilerek tanıtım için yapılacak kısa alıntılar dışında yayıncının ve editörün yazılı izni olmaksızın hiçbir yolla çoğaltılamaz.

Sertifika No: 71374

Yayın hakları © BİDGE Yayınları

www.bidgeyayinlari.com.tr - bidgeyayinlari@gmail.com

Krc Bilişim Ticaret ve Organizasyon Ltd. Şti.

Güzeltpe Mahallesi Abidin Daver Sokak Sefer Apartmanı No: 7/9 Çankaya /
Ankara

ÖNSÖZ

İktisat tarihi, geçmişte yaşanan ekonomik olayları ve dönüşümleri incelemekle birlikte, bugünü anlamaya ve geleceğe dair değerlendirmelerde bulunmaya da imkân sağlayan önemli bir araştırma alanıdır. Toplumların karşılaştıkları sorunlar, verdikleri tepkiler ve geliştirdikleri çözümler, farklı dönemlerde değişen şartlara rağmen birçok ortak unsur taşımaktadır. Bu nedenle tarihsel tecrübeler, ekonomik ve sosyal gelişmeleri anlamada değerli bir başvuru kaynağı olmayı sürdürmektedir.

Bu kitap, iktisat tarihi ve iktisadi düşünce alanlarında farklı konulara odaklanan çalışmalarını bir araya getirmektedir. Eserde yer alan bölümler, ekonomik değişimin çeşitli yönlerini ele alırken geçmiş ile günümüz arasında bağlantılar kurmaya ve güncel meseleleri tarihsel bir perspektifle değerlendirmeye çalışmaktadır. Savaşların ekonomik etkilerinden emek piyasalarındaki dönüşümlere, teknolojik gelişmelerin ortaya çıkardığı yeni tartışmalardan ahlak ve ekonomi ilişkisine kadar uzanan geniş bir çerçevede değerlendirmeler sunulmaktadır.

Son yıllarda ekonomik hayat çok hızlı bir değişim sürecinden geçmektedir. Teknolojik gelişmeler, küresel ekonomik dalgalanmalar, çalışma hayatındaki dönüşümler ve değişen toplumsal beklentiler, ekonomi alanında yeni soruların ortaya çıkmasına neden olmaktadır. Bu süreçte geçmişin tecrübelerine yeniden bakmak ve güncel gelişmeleri daha geniş bir perspektif içerisinde değerlendirmek her zamankinden daha önemli hâle gelmiştir. Bu kitabın temel amacı, farklı dönem ve konular üzerinden iktisat tarihinin sunduğu zengin birikime dikkat çekmektir. Burada yer alan çalışmaların her biri kendi araştırma sorusu çerçevesinde şekillenmiş olmakla birlikte, ekonomik olayların yalnızca rakamlar ve göstergeler üzerinden değil, aynı zamanda insan, toplum ve kurumlar bağlamında da değerlendirilmesi gerektiğini göstermektedir.

Kitabın hazırlanma sürecinde emek veren tüm yazarlara teşekkür ederim. Bu çalışmanın, iktisat tarihi alanına ilgi duyan araştırmacılar, öğrenciler ve okuyucular için faydalı olmasını ve yeni çalışmalara katkı sağlamasını temenni ediyorum.

Doç. Dr. Özlem TOPÇUOĞLU

ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ

İÇİNDEKİLER

İSLAM İKTİSADI PERSPEKTİFİNDEN KIRILGAN
İSTİHDAM VE YENİDEN YERLEŞTİRME DANIŞMANLIĞI
(OUTPLACEMENT): TÜRKİYE İŞGÜCÜ PİYASASI İÇİN
KAVRAMSAL BİR ÇERÇEVE 1

GÖKHAN ORUÇ ÖNALAN

BALKAN SAVAŞLARI VE OSMANLI TARIM
EKONOMİSİNİN YAPISAL DÖNÜŞÜMÜ (1909-1914) 32

MEHMET MUBAREK ALAN

MEZOPOTAMYA VE MİSİR EKONOMİLERİNDE
COĞRAFİ FAKTÖRLERİN KALKINMA ÜZERİNDEKİ
ETKİSİ 68

E.YASEMİN BOZDAĞLIOĞLU, FUNDA HANİFE AKSOY

YAPAY ZEKÂDA GELECEK SENARYOLARI: KADIN
İSTİHDAMI VE ALGORİTMİK ŞEFFAFLIĞIN SINIRLARI .. 91

CAHİDE GÖĞÜSDERE

FAYDACI RASYONALİTEDEN AHLAKİ İTİDALE İBN
MİSKEVEYH EKSENLİ BİR MODEL İNŞASI 124

AYŞE KARCI

BÖLÜM 0

İSLAM İKTİSADI PERSPEKTİFİNDEN KIRILGAN İSTİHDAM VE YENİDEN YERLEŞTİRME DANIŞMANLIĞI (OUTPLACEMENT): TÜRKİYE İŞGÜCÜ PIYASASI İÇİN KAVRAMSAL BİR ÇERÇEVE

GÖKHAN ORUÇ ÖNALAN ^{1 2}

Giriş

Beşeri akla dayandığı için değişkenlik gösteren Batı modelleri liberalizm ile kolektivizm arasında farklı yapılar sunarken, İslam iktisadı temelini ilahi prensiplerden alan sabit bir zemin üzerine inşa edilmiştir. Mutlak serbest piyasa düzenini ve otoriter güdümlü sistemleri reddeden bu yaklaşım, iktisadi fonksiyonlar ile davranışları ilahi emirlerle uyumlu tutmayı esas alan dengeli bir yol izlemektedir (Zaim, 1992, s. 166). Bu dengeli yolun tesisi, sermaye

¹ Doktor Öğretim Üyesi, Karabük Üniversitesi, İktisat Bölümü, Orcid: 0000-0002-6290-414X

² Bu kitap bölümü, Gökhan Oruç Önalın tarafından Karabük Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü İşletme Anabilim Dalı'nda hazırlanmış olan “İnsan Kaynakları Yönetim Sürecinde Beşeri Sermayenin Sürekliliğine Yönelik Yeni Bir Yaklaşım: İşten Çıkarılan Personelin Yeniden İşgücüne Kazandırılması (Outplacement) ve Türkiye Uygulaması” isimli Doktora Tezinden üretilmiştir.

birikimi ve büyüme dinamiklerini ontolojik bir zeminde yeniden değerlendirmeyi zorunlu kılar.

Sanayi kapitalizminin temelini oluşturan klasik iktisadi büyüme modelinde yatırım ve sermaye birikimi, doğrudan sermaye sınıfının elde ettiği kar oranlarına dayanmaktadır. Bu nedenle iktisadi büyümenin sürekliliği, toplam üretimden emek ve toprak sahiplerine ayrılan payın daraltılarak sermaye sahiplerinin payının artırılması koşuluna bağlanmıştır (Bocutoğlu, 2023, s. 72). Neo-klasik ve Keynesyen büyüme modelleri, iktisatçıların ideolojik eğilimlerine dayalı varsayımlarının iktisadi sistemin işleyişine dair nasıl kökten farklı sonuçlar ürettiğini sergilemektedir. Bu çerçevede neo-klasikler piyasa esnekliği ve tasarrufu merkeze alarak tam istihdamda sürekli büyümeyi hedeflerken, Keynesyen yaklaşım esneksizlikler ve girişimci beklentileriyle sistemin içsel istikrarsızlığına odaklanmaktadır (Kazgan, 2021, ss. 327-328). Sistemin içsel istikrarsızlıkları ve büyümenin yapısal açmazları, iktisadi faaliyeti sadece maddi bir süreç olmaktan çıkarıp bireysel ve toplumsal fayda ekseninde sorgulamaya açmıştır.

Jeremy Bentham tarafından temellendirilen faydacılık akımı, haz ve elem ilkesini bireyi topluma bağlayan bir unsura dönüştürerek en fazla sayıda insan için en büyük mutluluğa ulaşmayı hedeflemektedir. Klasik iktisatçıları sosyal ve siyasal fikirleriyle derinden etkileyen bu sistem, bireysel refahı toplumsal saadetin ayrılmaz bir parçası olarak kurgulamaktadır (Selik, 2015, s. 253). Bireysel refahı toplumsal saadete bütünleştiren bu arayış, İslam iktisat düşüncesinde maddi kalkınmayı ilahi ve ahlaki bir sorumluluk çerçevesine oturtarak en yetkin ifadesini bulur. İslam inancında ibadetlerin ve infak eylemlerinin kabulü, bireyin haramdan kaçınarak meşru yollardan gelir elde etmesine ve bedeni bir emanet olarak korumasına bağlıdır. Bu bağlamda çabalamak insana, rızkı yaratmak ise Allah'a atfedilirken; işini en iyi şekilde yapmak, kul hakkına riayet etmek ve helal kazanç ilkelerini hayata geçirmek

temel bir dini yükümlülük sayılmaktadır (Dölek, 2020, s. 181). İslam iktisat düzeni, üretim ve tüketim kesimlerini kapitalist veya komünist modellerden farklı olarak ahlaki ve inanç temelli bağlarla bütünleştirerek bireysel hürriyet ile toplumsal dengeyi bir arada yürütmektedir. Faiz yasağı ve zekat gibi sosyal dengeleyicilerle emeksiz kazancı ve sınıfsal uçurumları engelleyen bu yapı, iktisadi işleyişi bağımsız bir güç olmaktan çıkarıp doğrudan insan refahına tabi kılmaktadır (Karakoç, 2022, s. 27). İktisadi işleyişi doğrudan insan refahına tabi kılan ve ilahi prensiplerle temellendirilen bu ahlaki nizam arayışı, günümüz piyasa ekonomisinin yapısal sorunlarına ve emek piyasasındaki kırılmalara karşı bütüncül bir metodolojik çözümlemenin gerekliliğini ortaya koymaktadır.

Modern kapitalist iktisadi sistemin yapısal açmazları ile emek piyasasının salt teknik işleyişi arasındaki uyumsuzluk, kronik bir eksik istihdam ve sosyal güvencesizlik sorunu üretmekte; emeği insani değerinden kopararak mekanik bir maliyet unsuruna indirgemektedir. Bu teorik ve pratik çatışma zemininden hareketle eldeki çalışma, Türkiye işgücü piyasasının öznel dinamiklerini merkezine alarak, emeğin onurunu ve toplumsal adaleti önceleyen İslam iktisat düşüncesinin ahlaki ve hukuki prensipleri ışığında özgün bir Yeniden Yerleştirme Danışmanlığı (Outplacement) modeli ortaya koymayı amaçlamaktadır. Çalışmanın temel hipotezi, kapitalist sistemin ürettiği kalıcı işsizlik ve sosyal dışlanma krizlerinin, ancak teknik bir insan kaynakları aracı olan outplacement uygulamasının İslam iktisadının adil bölüşüm, liyakat, ihsan ve toplumsal tesanüd ilkeleriyle yeniden kurgulanmasıyla aşılabileceği; böylelikle emeğin, makasid eş-şeria bağlamında toplumsal selameti temin eden yapısal bir güce dönüştürülebileceği yönündedir. Bu iddiayı temellendirmek üzere araştırmada, makroekonomik istihdam verilerinden hareketle temel problemlerin tespit edildiği istikrâ (tümevarımsal) temellendirme ile evrensel ahlaki ilkelerin piyasa gerçekliklerine uygulandığı tümdengelsel

(dedüktif) analiz bir arada kullanılmış; emek-sermaye ilişkisi ontolojik bir çözümleme ve derinlikli metinsel analiz yöntemiyle incelenmiştir.

Modern insan kaynakları yönetiminin teknik bir uygulamasını, İslam iktisat düşüncesinin sosyal sorumluluk boyutlarıyla disiplinlerarası bir zeminde ilk kez sentezleyerek literatüre uygulanabilir bir politika modeli sunan bu araştırmanın kurgusu, üç temel bölüm etrafında şekillenmektedir. Birinci bölümde, iktisadi sistemlerin yapısal eleştirisi üzerinden kapitalist modellerin açmazları incelenerek, emek ve sermaye arasındaki asimetric ilişkinin İslam iktisadının hakkaniyet odaklı kuramsal temelleriyle nasıl dengelenebileceği tartışılmaktadır. İkinci bölümde, Türkiye ekonomisinin makroekonomik gelişim sürecindeki spekülative büyümenin sınırları ve işgücü piyasasındaki etkinlik sorunları analiz edilmektedir. Üçüncü ve son bölümde ise insan odaklı kalkınma perspektifiyle sosyal güvenlik sisteminin sürdürülebilirliği ile dezavantajlı grupların istihdama entegrasyonu ele alınmakta; kurumsal küçülme süreçlerinde çalışanların korunmasını hedefleyen özgün outplacement modeli, nihai bir kuramsal ve pratik çözüm olarak sunulmaktadır.

1. İktisadi Sistemin Yapısal Eleştirisi ve Adil Bölüşümün Kuramsal Temelleri

1.1. İktisadi İndirgemeciliğin Sınırları ve Sistemik Krizlere Yönelik Değer Eksenli Yaklaşımlar

Bireyler arasındaki ruhi, bedeni ve fikhi farklılıklar, iktisadi indirgemecilerin savunduğunun aksine arizi sosyal koşullardan bağımsız olarak beşerin evrensel ve fitri yaratılışından kaynaklanmaktadır. Bu çeşitliliği sadece ekonomik etkenlerle açıklamak yetersiz bir yaklaşım olup insanların farklı kabiliyetlere sahip olması, toplumsal yapının her aşamasında gözlemlenen asli bir gerçektir (Es-Sadr, 1980, s. 692). İnsan doğasındaki bu fitri çeşitliliği

ve mülkiyet eğilimini görmezden gelen yaklaşımlar, sistemin aksaklıklarını gidermek yerine toplumsal dokuyu tahrip eden otoriter modeller üretmiştir. Komünist ideoloji, mülkiyet ve inanç gibi fitri eğilimlerle çatışarak kapitalizmin aksaklıklarını sağduyulu bir iyileştirme yerine yıkıcı bir müdahaleyle tasfiye etmeyi seçmiştir. Muhalifleri baskı ve ceza yoluyla susturan bu sistem, toplumsal sorunları tedavi etmekten ziyade zorbalığa dayalı otoriter bir yönetim biçimi inşa etmiştir (Karadâği, 2018, s. 36). Söz konusu yıkıcı müdahale biçimlerine karşın kapitalist düzen, piyasanın işleyişini devlet ile özel teşebbüs arasındaki hassas bir denge üzerine kurmaya çalışmıştır.

Günümüzde ekonomik faaliyetler temelde özel teşebbüs eliyle yürütülse de devlet; müdahale, yönlendirme ve yatırım gibi araçlarla sürece katkı sunmaktadır. Kamunun piyasadaki ağırlığı ülkelerin kalkınma düzeyiyle ters orantılı seyretmekte olup gelişmişlik arttıkça devletin müdahaleci ve korumacı rolü asgari seviyeye gerilemektedir (Hiç, 2017, s. 126). Devletin piyasadaki bu gerileyen veya değişen rolü, liberal düşüncenin evrimiyle birlikte hukuki ve düzenleyici bir çerçeveye oturtulmuştur. Klasik liberalizm tarafların eşitliğini dikkate almayan doğal bir düzene dayanırken, neoliberalizm devletin zayıf kesimleri korumak ve baskıları engellemek adına düzenleyici müdahalelerde bulunduğu yasal bir sistemi esas almaktadır. Bu çerçevede devlet, tam rekabet şartlarının bozulması veya tekelleşmenin ortaya çıkması durumunda piyasa düzenini tesis etmek amacıyla gerekli tedbirleri uygulamaya koymaktadır (Özgüven, 2011, s. 234). Piyasa düzeninin tesisi için öngörülen bu yasal tedbirler, makro düzeyde para politikaları ve arz-talep dengesini koruyan teorik modellerle desteklenmiştir.

Para ve genel iktisat teorilerini bütünleştiren neo-klasik iktisatçılar, Say Kanunu uyarınca konjonktür dalgalarını serbest piyasa işleyişini sarsmayacak şekilde kuramsallaştırmışlardır. İktisadi istikrarsızlığın çözümü noktasında ise para politikasını, kapitalizme zarar vermeyen

asgari devlet müdahalesi olarak konumlandırmışlardır (Adaçay, 2022, s. 262). Ancak piyasayı kendi haline bırakan bu denge arayışı, para ve kredi hacmindeki kontrolsüz genişlemelerin yol açtığı yapısal istikrarsızlıklarla sık sık kesintiye uğramıştır. Mises, devlet ve bankaların faiz hadlerini düşürerek kredi hacmini genişletmesinin üretim ile tüketim dengesini bozup piyasada istikrarsızlığa yol açtığını savunmaktadır. Hayek bu yaklaşımı konjonktür teorisiyle geliştirerek, krizlerin temel nedenini bankalarca kredi genişlemesi yoluyla yaratılan cebri tasarrufların yatırımları finanse etmesi olarak açıklamaktadır (Erim, 2013, s. 179). Kredi genişlemesinin ve piyasa serbestisinin doğurduğu krizler karşısında, sistemi içeriden iyileştirmeyi amaçlayan daha müdahaleci liberal yaklaşımlar kaçınılmaz hale gelmiştir.

Keynes, klasik iktisadın yetersiz kaldığı işsizlik ve adaletsiz gelir dağılımı sorunlarını piyasa mekanizmasını ortadan kaldırmadan devletin etkin müdahalesiyle çözmeyi amaçlamaktadır. Bireyciliğe olan inancını koruyarak tam serbesti anlayışından sınırlı ölçüde uzaklaşan bu yaklaşım, kapitalizmi terk etmek yerine devlet eliyle sistemi iyileştirmeyi hedefleyen liberal bir çerçeve sunmaktadır (Ertuğrul, 2014, ss. 732-733). Buna karşın, devletin müdahale biçimi ne kadar iyileştirilirse geliştirilsin, ahlaki bir filtreleme mekanizmasının yokluğu sistemin yapısal krizlerini çözmede yetersiz kalmaktadır. Kapitalist epistemolojinin dışladığı toplumsal bir filtreleme sistemi bulunmadığı sürece, zorunlu ihtiyaçlar ile bireysel isteklerin birbirinden ayırt edilmesi mümkün değildir. Evrensel ihtiyaçları odağa alan devletin düzenleyici etkisi ve ortak toplumsal değerler olmaksızın, kişisel tatmin arayışının başkalarının yoksunluğuna yol açmasını önleyecek bir denetim mekanizması tesis edilemez (Chapra, 2018, s. 39). İhtiyaçların bu ahlaki ve toplumsal süzgeçten geçirilmesi zorunluluğu, Batı merkezli hak anlayışının ötesinde, ilahi referanslı ve kul hakkını merkeze alan bir zihniyeti gerekli kılar.

Batı'nın Aydınlanma ile geliştirdiği insan merkezli hak kavramından farklı olarak İslam, kul hakkını ilahi aidiyetin bir gereği ve emeği önceleyen bir anlayışla tanımlayarak özgün bir zihniyet sergiler. Doğuştan gelen hürriyet ve eşitlik ilkelerini tanıyan bu yaklaşım, toplumsal bütünleşmenin aile ve yakın çevreden başlayarak kademeli bir şekilde inşa edilmesini amaçlar (Tabakoğlu, 2021, s. 86). Zihniyetteki bu özgünlük, toplumsal sınıflar arasındaki dengenin sağlanması ve kazanımların liyakat ilkesine göre dağıtılmasıyla somut bir adalet modeline dönüşür. Kınalızade, toplumsal sınıflar arasında denklik sağlandıktan sonra selamet, mal ve mertebe gibi kazanımların bireylere liyakatleri ölçüsünde adil bir biçimde dağıtılmasını zorunlu görür. Hak edilenin eksik veya fazla verilmesini bir zulüm addettiği için yöneticilerin bölüştürme süreçlerinde kişisel tercihlerden ziyade liyakat ve hakkaniyeti esas almaları gerektiğini savunur (Çelebi, 2023, s. 447). İktisadi sistemin teknik işleyişi ile ahlaki liyakat arasındaki bu kopmaz bağ, toplumsal selametini yegâne teminatıdır.

İnsanın fitri çeşitliliğini ve hürriyetini esas alan bir sistem, ancak emeğin hakkaniyetle korunduğu ve kaynakların liyakat temelinde adilce dağıtıldığı bir zeminde istikrar bulabilir. Devletin müdahale gücü ve piyasanın işleyişi, bireysel tatmin arayışını toplumsal sorumlulukla dengeleyen ahlaki bir filtreyle bütünleştiğinde zulmün önüne geçilebilir. Toplumsal sınıflar arasındaki dengenin liyakat ve kul hakkı bilinciyle tahkim edilmesi, ekonomik istikrarı sadece rakamsal bir veri olmaktan çıkarıp insan onuruna yaraşır bir selamet nizamına dönüştürür.

1.2. Üretim Faktörleri Arasındaki Asimetrik İlişi ve Hakkaniyet Odaklı Bütünleşme Modeli

Üretim faaliyeti; emek, sermaye, tabiat ve yönetimin eşgüdümüyle mümkün olurken, yeryüzündeki kaynakların değerlendirilmesi ancak şuurlu bir idare ve bu unsurların birleşimiyle gerçekteleşebilir.

Emeği veya sermayeyi tek başına mutlak sebep kabul ederek diğerini yok saymak, iktisadi sũreçlerde taraflar arası çatışmaya neden olan temel bir yanılığdır (Coşkun, 2010, ss. 125-126). Őretim unsurları arasındaki bu doğal denge arayışı, modern iktisadi teorilerde ahlaki mũlahazalardan arındırılarak tamamen bireysel tercihlere ve teknik bir mũkemmellik arayışına indirgenmiştir.

Neoklasik teori, bireysel gelir dũzeyini kişinin Őretim sũrecine sunduğu katkı ve sergilediği fedakarlıklarla ilişkilendirerek ekonomik sonuçları tamamen kişisel tercihlere dayandırır. Bu yaklaşımda her fert kendi kararlarının karşılığını aldığı için servet dağılımındaki farklılıklar bir sũmũrũ ilişkisi olarak değil, bireysel sorumluluğun ve piyasa adaletinin doğal bir yansıması olarak gũrũlũr (Wolff & Resnick, 2020, s. 405). Pareto optimum analizi, iktisadi etkinliği ahlaki mũlahazaların Őzerinde tutarak disiplini insani değerlerden koparan temel bir dayanak teşkil etmektedir. Servetin adaletsiz dağıldığı senaryoları dahi teknik olarak kusursuz sayabilen bu bakış açısı, farklı optimumlar arasından ahlaki bir tercih yapma zorunluluğunu perdelemektedir (Acar, 2021, s. 71). Piyasayı ahlaki değerlerden koparan bu teknik yaklaşım, uygulamada marjinal verimlilik kuramının tutarsızlıklarını ve Özellikle yũnetici maaşlarındaki liyakat dışı artışları beraberinde getirerek adalet odaklı modellere olan ihtiyaı perçinlemektedir.

Marjinal verimlilik kuramı ile tam rekabetçi piyasaların mantıksal tutarsızlıkları ve ampirik yetersizlikleri, serbest piyasa etkinliğini tartışmaya açarak dinamik monopson modeli ile adalet odaklı yaklaşımların gerekliliğini ortaya koymaktadır. Yũnetici maaşlarındaki ařırđ yũkseliřler ise standart teorilerin aksine liyakatten ziyade denetim eksikliği ve kũtũ teşvik sistemlerinden kaynaklanan haksız kazançları yansıtılmaktadır (Hill & Myatt, 2025, s. 302). Tũrkiye iřgũcũ piyasasında eğitim ve verimlilikle ilişkilendirilen Őcretler, hizmetler sektũrũnde sağlanan faydanın somut olarak Őlũlememesi nedeniyle bu bağdan koparak asgari

seviyelerde yoğunlaşmaktadır. Bu gelişim süreci, verimlilik artışlarının kazanca yansımaları engelleyerek düşük gelirli çalışan nüfusunun genişlemesine yol açmaktadır (Önalın, 2022, s. 222). Ücretlerin verimlilikten koptuğu ve düşük gelirli nüfusun genişlediği bu iklim, uzun çalışma sürelerinin yarattığı kapasite daralmasıyla birleşerek sosyal devlet yapısını zorlayan bir istihdam tablosu oluşturmaktadır.

Türkiye işgücü piyasasında çalışma sürelerinin uzunluğu ve fazla mesaiye dayalı yapı, yeni istihdam imkanlarını kısıtlayarak ekonominin genel istihdam kapasitesini düşürmektedir. Bu durumun bir yansıması olarak Türkiye, OECD ülkeleri arasında çalışma süreleri açısından en olumsuz verilere sahip ülkelerden biri konumundadır (Önalın, 2022, s. 217). Türkiye işgücü piyasasında ücretlerin verimlilikle bağının korunması iktisadi istikrar için kritik olup bu göstergeler bireysel refahın ve istihdam kapasitesinin temel belirleyicileri konumundadır. Ücretler üzerindeki vergi ve sosyal güvenlik maliyetleri, hem istihdam hacmini tayin etmekte hem de sosyal devlet yapısının sürdürülebilirliği adına hassas bir denge mekanizması teşkil etmektedir (Önalın, 2022, ss. 210-211). İstihdam piyasasındaki bu yapısal sorunlar, teknolojinin üretim biçimlerini kökten değiştirdiği dijital dönüşüm süreciyle birlikte emeği daha stratejik bir risk yönetimine mecbur bırakmaktadır.

Sanayi devriminin dördüncü aşaması olan dijital dönüşümün, 1990 sonrasındaki muazzam teknolojik ivmesiyle toplumsal ve iktisadi yapıyı derinden etkilemesi, işgücü piyasaları üzerindeki analizleri zorunlu kılmaktadır. Sanayileşme sürecine geç dahil olan ve ihracat yapısı hala emek yoğun sektörlere dayalı olan Türkiye ekonomisi ise dijitalleşme sonrası mevcut meslek gruplarının önemli bir kısmının yok olma riskiyle karşı karşıyadır (Önalın, 2022, s. 190). Dijitalleşen üretim süreçleri bazı meslekleri ortadan kaldırırken, eğitim düzeyi düşük bireylerin işgücü piyasasının dışında kalma ihtimalini artırmaktadır. Söz konusu kesimin korunması ve refah

seviyesinin yükseltilmesi için KOSGEB bünyesinde stratejik politikaların hayata geçirilmesi gerekmektedir (Önalın, 2022, s. 228). Teknolojik dönüşümün getirdiği bu tehditleri birer kalkınma fırsatına dönüştürmek, ancak kamu kurumlarının eşgüdümüyle hazırlanan ve emeği merkezine alan politikalarla mümkündür.

Çalışma Genel Müdürlüğü ve Sosyal Güvenlik Kurumu Başkanlığı, düşük ücretli istihdamın yoğun olduğu sektörleri analiz ederek gençlerin piyasaya girişindeki kırılganlığı önleyecek politika önerileri geliştirmelidir. Sanayi, Teknoloji ve Ticaret Bakanlıkları eşgüdümünde yerli katma değeri ve ileri teknoloji ihracatını artıran stratejiler, Strateji ve Bütçe Başkanlığının desteğiyle istihdam hacmini ve toplumsal refahı yükseltecektir (Önalın, 2022, s. 243). Kurumsal iş birliği ve teknolojik uyum üzerinden yükselen bu stratejik yaklaşım, iktisadi hayatın gagesini salt büyümeden çıkarıp adalete dayalı bir toplumsal düzene dönüştürmektedir. Üretimin asli unsurları olan emek ve sermayeyi çatışan değil tamamlayan parçalar olarak görmek, teknolojik dönüşümün yıkıcı etkilerine karşı sermayeyi korumanın ilk adımıdır. Verimliliği sadece teknik bir veri olmaktan çıkarıp liyakat ve hakkaniyetle harmanlayan politikalar, piyasanın soğuk çarklarını insani bir adalette dengeleyebilir. Dijitalleşen dünyanın getirdiği belirsizlikleri yönetmek, ancak emeğin katma değerini artıran ve toplumsal refahı tabana yayan stratejik bir iradeyle mümkündür.

2. Makroekonomik Gelişim Sürecinde Büyüme Paradoksu ve İstihdamın Yapısal Dinamikleri

2.1. Spekülatif Büyüme Modelinin Sınırları ve İnsan Odaklı Kalkınma Stratejisi İhtiyacı

Piyasa, sosyal, siyasal ve hukuki hakları dışlayarak sadece bireysel ihtiyaçların karşılanması ve kişisel çıkarların tatmini temelinde işleyen küresel düzeyde kabul görmüş etkin bir mekanizmadır. Ancak doğası gereği insan haklarını savunma işlevinden yoksun

olduğu için temel hakların ekonomik süreçlerden etkilenmesi, ekonomik düzenin yalnızca serbest piyasa dinamikleriyle yönlendirilmesini güçleştirmektedir (Buğra, 2021, s. 386). Piyasanın bu kâr odaklı ve hakları ikincilleştiren yapısı, Türkiye'nin son kırk yıllık sanayileşme serüveninde üretim yapısını emeğin aleyhine şekillendiren belirgin bir darboğazı beraberinde getirmiştir.

Türkiye'de sanayileşmenin 1980 sonrası döneminde beklenen büyüme hızına ulaşamaması, teknoloji üretmek yerine dışa bağımlı bir strateji izlenmesi ve üretilen malların katma değerinin düşük kalmasından kaynaklanmaktadır. Bu teknolojik zafiyetin temelinde yatan eğitim ve beceri eksikliği ise sanayiye yüksek teknoloji yatırımlarından uzaklaştırarak küresel piyasalarda yalnızca düşük ücretli emek yoğun sektörlerde rekabet etmeye mecbur bırakmıştır (Pamuk, 2023, s. 286). Türkiye'de 1980 sonrasında sanayinin gerileyerek hizmet ve inşaat sektörlerinin ön plana çıkması, milli gelir artışının istihdamla desteklenmediği ve üretimde emeğin katkısının sermaye lehine azaldığı spekülasyonlu bir büyüme modeli doğurmuştur. Politika araçlarının etkisizleştiği bu ekonomik düzende, istikrar ve istihdamın geleceği kamusal denetimden çıkarak tamamen küresel finans piyasalarının tercihlerine bağımlı hale gelmiştir (Kolsuz & Yeldan, 2014, ss. 64-65). Üretimde emeğin payının zayıfladığı bu spekülasyonlu yapı, beraberinde büyümenin niteliğine dair kuramsal ve pratik bir sorgulama ihtiyacı doğurmaktadır.

İktisadi büyüme, salt mal ve hizmet üretimi artışı olarak değil toplumdaki bireylerin yaşam standartlarını yansıtan kişi başına reel hasıladaki sürekli artış üzerinden tanımlanmalı ve işgücü piyasası analizlerinde temel bir gösterge olarak değerlendirilmelidir. Türkiye ekonomisi 2009-2019 döneminde dalgalı da olsa gayrisafi yurt içi hasılasını dört kattan fazla artırarak pozitif bir büyüme trendi yakalamış ancak bu sürecin işgücü piyasasına yeterince yansımaması, istihdamsız büyüme ve orta gelir tuzağı gibi kavramlar

ekseninde tartişmalara neden olmuştur (Önalın, 2022, s. 189). Büyüme rakamları ile toplumsal refah arasındaki bu kopukluk, bireyleri ve özellikle iş gücüne yeni katılan genç nüfusu koruması beklenen sosyal güvenlik mekanizmalarının yetersizliğiyle daha da derinleşmektedir. İşsizlik sigortasından yararlanma koşullarının ağırlığı ve alternatif bir işsizlik yardımı sisteminin eksikliği, uygulamanın kapsayıcılığını ve etkinliğini zayıflatmaktadır. Özellikle işgücü piyasasına yeni giren gençlerin bu sigorta kapsamında yer alamaması, sistemden faydalanan birey sayısının düşük kalmasına neden olan temel bir etkidir (Önalın, 2022, s. 224). Mevcut sistemsel eksikliklerin yanı sıra, geleceğe dair demografik dönüşümler ve teknolojik kırılmalar, istihdamın sürdürülebilirliği üzerindeki riskleri daha karmaşık bir boyuta taşıtmaktadır.

Türkiye ekonomisinde çalışma çağındaki nüfus azalıırken 65 yaş ve üstü bireylerin oranının yüzde 25,6 seviyesine çıkacağı öngörüsü, işgücü piyasasının işleyişi ve sosyal güvenliğin sürdürülebilirliği açısından kritik riskler teşkil etmektedir. Dijital dönüşüm ve sağlık alanındaki ilerlemelerle uzayan hayat süreleri, çalışma yaşının da artmasına yol açarak piyasa dinamiklerini daha karmaşık bir sürece sürükleyecektir (Önalın, 2022, s. 191). Milli Eğitim Bakanlığı, YÖK, Kadının Statüsü Genel Müdürlüğü ve İşKUR tarafından dijitalleşmenin emek piyasasına etkilerini öngörmeye yönelik teorik çalışmalar yürütülmeli ve bu temelde politika önerileri sunulmalıdır. Hazırlanacak politikaların merkezinde ise dijital dönüşümden etkilenen riskli istihdam grupları yer almalıdır (Önalın, 2022, s. 228). Bu karmaşık risklerin yönetilmesi ve krizlerin birer sosyal yıkıma dönüşmesinin engellenmesi, ancak sermayeyi değil insanı ve emeği merkeze alan adil bir kamusal planlamayla mümkündür.

İstihdamın sürekliliğini sağlamak amacıyla verimlilik artışlarını emek gelirleriyle ilişkilendiren ve yüksek katma değerli üretimi hedefleyen uygulanabilir bir stratejik planlama, devletin temel

politikası haline getirilmelidir. Mevcut büyüme modelinin yarattığı yoksulluk ve eşitsizliklerin aşılması için sermaye odaklı yaklaşımların yerini, kamusal kaynakların adalet ve eşitlik ilkeleri doğrultusunda istihdamı teşvik edecek şekilde kullanıldığı bir düzen almalıdır (Caşkurlu, 2014, s. 72). Türkiye ekonomisinde işsizliğin azaltılması için kalkınma planlarında istihdam yoğun sektörlerle öncelik verilmeli ve büyüme stratejileri demografik özelliklerle uyumlu bir planlama çerçevesinde yürütülmelidir. Strateji ve Bütçe Başkanlığı ile ilgili kurumların eşgüdümüyle kurgulanacak bu yapı, iktisadi büyümenin tabana yayılmasını sağlayarak gelir dağılımında adaleti ve toplumsal refahı pekiştirecektir (Önalın, 2022, s. 226). İktisadi düzenin salt rakamsal bir büyümeden ibaret olmadığını hatırlatan bu zorunluluk, piyasanın işleyişini insani ve ahlaki bir adalet zemininde yeniden tanımlayan onurlu bir gelecek inşasına kapı aralamaktadır.

İktisadi kalkınmanın başarısı, sermayenin sınırsız birikiminde değil, emeğin her aşamada onurlandırıldığı ve büyümenin toplumun en alt katmanlarına hakkaniyetle ulaştırıldığı bir nizamda gizlidir. Piyasanın teknik bir araçtan ibaret olduğunu kavrayıp sosyal ve hukuki hakları iktisadi sürecin ayrılmaz bir parçası kılan bir irade, istihdamı sadece bir istatistik verisi değil toplumsal selametın temel taşı haline getirebilir. Geleceğin belirsizliğini yönetmek; dijital dönüşümü ve demografik değişimleri birer tehdit olarak görmek yerine, her bireyin kabiliyetini adalet zemininde sisteme dahil eden kapsayıcı bir stratejik akılla mümkündür.

2.2. İşgücü Piyasasında Etkinlik Sorunu ve Sosyal Adalet Ekseninde Kapsayıcı Politikalar

İslam çalışma düzeninde işçi ve işveren ilişkisi sınıfsal bir ayrışmadan uzak kurgulanırken, ücretler hem bireysel nitelikler hem de sosyal gereksinimler doğrultusunda adaletli bir biçimde belirlenmektedir. Çalışma gücü bulunmayanların temel

gereksinimleri devlet tarafından kurumsal fonlarla güvence altına alınmakta, bireyin ise kabiliyetlerini geliştirerek kendi geçimini meşru yollarla sağlayacağı bir çalışma imkan ve hürriyetine sahip olması esas kabul edilmektedir (Akman, 2022, s. 254). Beşeri onuru ve sosyal adaleti merkeze alan bu yaklaşımın aksine, modern iktisadi düşünce emeği mekanik bir piyasa unsuru olarak tanımlamayı tercih etmiştir. Ana akım iktisadi yaklaşım, iş gücü piyasasını diğer tüm piyasalarla aynı evrensel arz ve talep kurallarına tabi tutarak istihdam dinamiklerini bu etkileşim üzerinden analiz eder. Bu bağlamda ortaya çıkan işsizlik bir arz fazlası olarak değerlendirilirken piyasa dengesinin yeniden tesisi için reel ücretlerin ve yan hakların düşürülmesi gerektiği öngörülür (Fine, 2021, s. 145). Piyasanın arz-talep dengesine odaklanan bu mikro analizlerin sınırlılığı, iktisatçıları daha geniş ölçekli ve genel eğilimleri kapsayan modeller aramaya itmiştir.

Bireysel davranışların mikro düzeyde incelenmesinin makroekonomik meselelerde kesin sonuçlar vermemesi, iktisadi analizi toplulaştırılmış birimlerin küresel tutumlarını esas alan makroskopik yaklaşıma taşımıştır. Fizikteki moleküler etkileşimlerin gaz yasalarında denkleşmesine benzer şekilde bu yöntem, bireysel farkların birbirini dengelemesiyle ekonomideki temel eğilimlerin ölçülebilir global veriler üzerinden takip edilmesini sağlar (Bénicourt & Guerrien, 2017, ss. 252-253). Makroskopik perspektifte işsizlik, sabit bir dengeden ziyade zamanın ve geçmiş verilerin etkisiyle şekillenen dinamik bir süreç olarak karşımıza çıkar. Enflasyonu etkilemeyen denge işsizlik oranını ifade eden NAIRU, fiyat beklentilerini esas alan doğal oran yaklaşımından farklı olarak histeresiz etkisiyle zamanla yeni değerler alabilen dinamik bir nitelik taşır. Cari işsizlikteki kaymaların denge oranını kendi seviyesine çekmesi, işsizlik olgusunun sabit bir noktadan ziyade geçmiş verilerden etkilenen bir süreç olduğunu ortaya koymaktadır (Paya, 2013, s. 430). Teorideki

bu dinamik yapı, küresel krizlerin ve ani teknolojik dönüşümlerin yarattığı sarsıntılarla birlikte iş gücü aleyhine sert stratejilerin uygulanmasına zemin hazırlamıştır.

2020 yılındaki koronavirüs salgını ve süreklilik arz eden küreselleşme olgusunun tetiklediği küresel iktisadi daralma, işletmeleri yoğun rekabet ortamında ayakta kalabilmek adına işgücü aleyhine çeşitli stratejiler izlemeye zorlamıştır. Teknolojik dönüşümle pekişen bu süreçte başvurulmuş küçülme ve yeniden yapılanma gibi yöntemler, personelin işinden ayrılmasına yol açan olumsuz bir istihdam tablosu ortaya çıkarmıştır (Önalın, 2022, s. 82). Küresel ölçekteki bu olumsuz tablo, Türkiye ekonomisinde büyüme rakamlarına rağmen istihdamın her dönem aynı oranda artmaması gibi yapısal zorluklarla birleşmiştir. Türkiye ekonomisinin 2010, 2011, 2013 ve 2017 yıllarında ulaştığı büyüme zirveleriyle 2009-2019 döneminde istihdam kapasitesi 21 milyondan 28 milyona çıkmış, en büyük artış ise yaklaşık 1,5 milyon kişiyle 2011 yılında gerçekleşmiştir. Ancak bu süreçte kaydedilen büyüme hadlerinin istihdam üzerindeki etkisi her dönem aynı şiddette hissedilmemiştir (Önalın, 2022, s. 219). İstihdam kapasitesindeki bu dalgalanmaların arkasında, iş gücü piyasasının yasal düzenlemeler ve koruma mekanizmaları nedeniyle sergilediği katı yapı yatmaktadır.

İşgücü piyasası katılımı; geçici istihdam olanaklarının düzenlenmesi ile bireysel ve toplu işten çıkarmalara karşı sağlanan koruma düzeyini yansıtan alt endeksler üzerinden ölçülmektedir. Türkiye, 2019 yılı sonu itibarıyla geçici sözleşmelerde 4,19 ve işten çıkarma düzenlemelerinde 2,98 olarak gerçekleşen endeks değerleriyle işgücü piyasasında belirgin bir katılım sergilemektedir (Önalın, 2022, s. 215). Piyasadaki bu katılım, işsizliğin konjonktürel dalgalanmalardan ziyade daha derin ve kalıcı unsurlardan beslendiğini göstermektedir. 2019 sonu verilerine göre Türkiye ekonomisindeki yüzde 13,7'lik toplam eksik istihdamın büyük

bölümünü yüzde 11,9'luk oranla doğal unsurlar oluştururken devrevi pay yüzde 1,8 düzeyinde gerçekleşmiştir. İktisadi dalgalanmalardan kaynaklanan devrevi işsizliğin geçici yapısı nedeniyle istihdam politikalarının asıl hedefi, kalıcı nitelikteki doğal eksik istihdam kapasitesinin düşürülmesi olmalıdır (Önalın, 2022, s. 187). Kalıcı işsizlik risklerine rağmen, iş gücü piyasasının bireysel beceriler ile yeni fırsatları eşleştirme noktasında gösterdiği direnç umut vericidir.

Türkiye işgücü piyasasında işsizlerin yüzde 60,4 ünün beş aya kadar iş bulabilmesi, bireysel becerilerin mevcut açık işlerle kısa sürede eşleşebildiğini kanıtlamaktadır. Bir yıl ve daha uzun süreli işsizlik oranının yüzde 23,5 düzeyinde kalması ise işsizliğin kalıcı bir yapıya dönüşmediğini ve Türkiye nin bu alandaki riskler bakımından pozitif ayrıştığını göstermektedir (Önalın, 2022, s. 210). Bireysel yetkinliklerin piyasa ihtiyaçlarıyla bu denli hızlı bütünleşebilmesi, emeğin korunmasını esas alan adil bir çalışma nizamının ne denli hayati olduğunu bir kez daha kanıtlamaktadır. İş gücü piyasasındaki katılıklar ve küresel krizlerin tetiklediği küçülme stratejileri, istihdamı sadece teknik bir arz-talep meselesi olmaktan çıkarıp insani bir sorumluluk alanına taşımaktadır. Ekonomik büyümenin istihdam üzerindeki değişken etkisi ve doğal işsizlik oranlarının yüksekliği, bireyin kabiliyetlerini dönüştürerek yeniden iş gücüne katılmasına olanak sağlayacak bir çalışma hürriyeti zeminini zorunlu kılmaktadır. Mevcut piyasa direnci ve hızlı eşleşme kapasitesi, işçi-işveren ilişkisini sınıfsal çatışmadan kurtarıp adalet ve liyakat ekseninde yeniden kurgulayan bir sistemle birleştiğinde, krizlerin yarattığı tahribat kalıcı bir toplumsal selamete dönüşebilir.

3. İnsan Odaklı Kalkınma Perspektifinde Sosyal Kapsayıcılık ve Kurumsal Sorumluluk Mekanizmaları

3.1. Demografik Dönüşüm Sürecinde Sosyal Güvenlik Sisteminin Sürdürülebilirliği ve Adil Paylaşım İlkesi

Adaleti öncelikle bireyin kendi davranışlarında aşırı uçlardan kaçınarak denge kurması olarak nitelendiren Maverdi, kişinin kendine adil olmasını başkalarına karşı sergileyeceği tutumun temeli kabul eder. Toplumun yönetiminde ise yetki sahiplerinin halka kolaylık sağlaması, zorlukları gidermesi ve hukuka riayet etmesi; toplumsal huzuru, sevgiyi ve yönetimin kalıcılığını mümkün kılan asli unsurlardır (El-Mâverdî, 2023, s. 215). Kur'an, servetin sadece belirli bir kesimin elinde tekelleşerek bir sömürü aracına dönüşmesini reddetmekte ve toplumsal tabakalar arasındaki ekonomik mesafenin meşru yollarla makul bir seviyeye indirilmesini hedeflemektedir. Sınıfsal düşmanlık yerine toplumsal sevgiyi esas alan bu yaklaşım, yoksul kesimin haklarını koruyarak adaletin ve sosyal dengelerin hakim olduğu bir düzeni öngörmektedir (Soylu, 2003, s. 172). Bireysel adalet ve servetin dengeli dağılımı üzerine kurulu bu temel, özgürlüklerin toplumsal sorumlulukla harmanlandığı bir tesanüd iklimini zorunlu kılar.

Sınırsız hürriyetin bireyi ve toplumu yıkıma sürükleyeceği gerçeğinden hareket eden İslam, özgürlükleri toplumsal sorumluluk ve dini ödevlerle dengeleyerek sosyal tesanüdü asli bir ilke olarak benimsemektedir. Bu çerçevede kişisel hakların belirli sınırlar dahilinde icra edilmesi, hem bireyin kendi menfaatini korumasını sağlamakta hem de toplumsal çatışmaları önleyerek genel huzuru tesis etmektedir (Kutub, 1971, s. 85). Nitelikli eğitim alan bireylerin iş gücüne dahil olması, hem helal kazanç üretimini hem de vergi ve zekat gibi katkılarla toplumsal refahın zenginleşmesini sağlar. Bilgi, çalışma ve sosyal güvenlik temelli bu gelişim süreci, toplumun maddi kalkınmasına hizmet ettiği kadar bireyin ahiret felahına ulaşmasına da aracılık eder (Jan & Asutay, 2022, s. 119). Emegın ve bilginin bu manevi ve maddi kalkınma potansiyeli, piyasa gerçeklikleri içerisinde bazen sosyal güvencesizliğin ve kırılganlıkların gölgesinde kalabilmektedir.

Türkiye ekonomisinde gelir ve refahın ana kaynağı olan istihdamda sosyal güvenlik ve yeterli kazanç altyapısının her bireye sunulmaması, iktisadi literatürde kırılğan istihdam olgusunu ortaya çıkarmaktadır. Bu kapsamdaki bireyler, düşük ücretli işler ile işsizlik döngüsü arasında kalarak çalışıyor olsalar dahi arzulanan refah seviyesine ulaşmakta güçlük çekmektedir (Önalın, 2022, ss. 201-202). Türkiye de kırsaldan kentlere yönelen göç ve buna bağılı kentleşme süreçleri, sosyal istikrarı tehdit etmenin yanı sıra kadın işgücünün kentsel piyasalara entegrasyonunda ciddi engeller oluşturmaktadır. Kırsalda ücretsiz aile işçisi olarak faaliyet gösteren kadınlar, göç sonrası kentsel işgücü piyasasının gerektirdiğı niteliklerden uzaklaşarak üretim sürecinin dışında kalmaktadır (Önalın, 2022, s. 236). Kırsaldan kente geçişteki bu uyum sorunları ve istihdamdaki kırılğanlıklar, yaklaşan demografik değışimle birlikte sosyal güvenlik sisteminin geleceğini daha da kritik bir eşiğe taşımaktadır.

Türkiye nüfus projeksiyonundaki daralma ortanca yaşın yükseldiğini ancak genç yapının korunduğunu, azalan nüfus artış hızıyla birlikte emek piyasasına girişlerin ise bir süre sonra düşüşe geçeceğini göstermektedir. Gelecek nesillerin refah seviyesi ile sosyal güvenlik sistemi arasındaki dengenin korunması adına bu demografik değışim süreci kritik bir öneme sahiptir (Önalın, 2022, s. 192). Türkiye işgücü piyasasında dijital dönüşümün etkilerini yönetmek üzere, küresel rekabet gücünü artıran ve istihdamdaki değışimin sosyal boyutlarını kapsayan bütünleşik bir planlama çerçevesi oluşturulmalıdır. Emeğin iktisadi ve sosyal yönlerini bir arada ele alan bu süreçte Sosyal Güvenlik Kurumu Başkanlığı, dijitalleşme kaynaklı iş kaybı riski taşıyan gruplar için destekleyici sosyal koruma mekanizmalarını hayata geçirmelidir (Önalın, 2022, s. 232). Demografik daralma ve dijitalleşmenin yarattığı baskı altında, toplumsal kapsayıcılığı sağlamak adına daha öznel ve bütünleşik stratejilere duyulan ihtiyaç gün geçtikçe artmaktadır.

Türkiye de engelli bireylerin toplumsal görünürlüğünü ve istihdama erişimini artırmak amacıyla ilgili kurumlarca ortak politikalar yürütülmeli, sosyal hayata katılımı destekleyen öznel tedbirler hayata geçirilmelidir. Geçici koruma altındaki Suriyelilerin işgücü piyasasına entegrasyonu için ise Göç İdaresi, İŞKUR ve YÖK koordinasyonunda dil, denklik ve yetenek envanteri temelli bütünlük stratejiler uygulanmalıdır (Önalın, 2022, s. 241). Toplumsal huzurun inşası, sadece ekonomik büyüme rakamlarında değil, sistemin dışına itilme riski taşıyan her bir ferden adalet ve merhametle kucaklanmasında saklıdır. Servetin tekelleşmesini engelleyen ve emeği kutsal bir sorumlulukla koruyan bu bütünlük vizyon, toplumun en zayıf halkasını bile sistemin asli bir parçası haline getirir. Hakkaniyete dayalı bir istihdam yapısı ve güçlü bir sosyal güvenlik zemini, bireyin hem maddi dünyadaki refahını hem de sosyal vicdanındaki sükuneti teminat altına alır. Dijitalleşme ve demografik dönüşümlerin eşliğinde, adalet ve sosyal tesanüdü merkeze alan bir kalkınma modeli, yalnızca ekonomik bir zorunluluk değil, insan onurunu koruyan sarsılmaz bir nizamın temelidir.

3.2. Dezavantajlı Grupların İşgücüne Entegrasyonu ve Çalışma Etiğinin Toplumsal Bütünlükçü İşlevi

İnsanlığın gelişimiyle çeşitlenen ihtiyaçların doğadaki kısıtlı kaynaklarla doğrudan karşılanamaması, varlıkların nitelik ve miktar bakımından dönüştürülmesini hedefleyen üretim faaliyetlerini zorunlu kılmıştır. Basit gereksinimlerin yerini alan bu karmaşık düzen, yoğun bir çalışma disiplini gerektirirken bilim ve fen alanındaki ilerlemelerin de temelini oluşturmuştur (Yeniçeri, 1980, s. 156). İnsanın bu bitmek bilmeyen üretim arayışı ve beraberinde getirdiği menfaat çatışmaları, ancak adaleti merkeze alan üst bir hukuk nizamıyla dengelendiğinde toplumsal selamete dönüşebilir. İnsanların doğuştan gelen menfaat arayışları ve çatışma eğilimleri nedeniyle toplumsal barışın ancak ilahi bir kaynaktan beslenen

kuşatıcı yasalarla mümkün olabileceğini vurgulayan Taşköprüzade, bu kuralların mucizelerle desteklenen bir rehber tarafından tebliğ edilmesinin zorunluluğuna işaret eder. Tüm bireyleri aynı hukuk önünde sorumlu kılan bu adil yönetim anlayışı, beşeri hırsların yol açabileceği toplumsal kargaşayı engelleyerek düzeni tesis eder (Taşköprüzade Ahmed Efendi, 2011, s. 365). Söz konusu adil nizamın toplumsal hayattaki pratik karşılığı, bireyin ataletten kurtulup kendi emeğiyle onurlu bir yer edinmesiyle somutluk kazanır.

Çalışmanın birey ve toplum üzerindeki müspet etkilerini kavramak, kişiyi ataletten kurtarıp ona iktisadi bağımsızlık ve sosyal saygınlık kazandıran asli bir motivasyon kaynağıdır. Kendi emeğiyle başarıya ulaşan birey, hem ailesinin refahını güvence altına alır hem de yardımlaşma yoluyla topluma fayda sağlamanın ve kalıcı hizmetler sunmanın manevi huzuruna erişir (Yavuz, 1990, s. 198). Bireysel huzuru toplumsal refahla birleştiren bu süreç, mülkiyet ve özgürlükleri ahlaki bir sorumluluk zeminine oturtan sarsılmaz bir mizanı gerekli kılar. İslam ahlakı; tevhid, denge, özgür irade ve sorumluluk ilkeleri ışığında bireysel özgürlük ile toplumsal refah arasında mülkiyet hakkını sınırsız kılmayan ve sosyal ödevleri esarete dönüştürmeyen bir mizan tesis eder. Bu çerçevede insanın eylemlerinden bizzat sorumlu olduğu gerçeğiyle hareket edilerek, iktisadi faaliyetlerin özellikle dezavantajlı kesimlerin durumunu iyileştirecek ahlaki bir perspektifle yapılandırılması hedeflenir (Naqvi, 2018, s. 36). Ne var ki idealize edilen bu ahlaki mizanın aksine, günümüz piyasa gerçekliklerinde emeği sosyal yaşamdan koparan ve güvencesiz kılan kırılğan yapılar ön plana çıkmaktadır.

Türkiye işgücü piyasasında çoğunlukla genç ve kadın nüfusta gözlenen kırılğan istihdam, iş sürekliliğinin eksikliği ve yasal güvenceden yoksun çalışma koşullarıyla tanımlanmaktadır. Taşeron sisteminde somutlaşan bu yapı, bireylerin iktisadi kazanç sağlamalarına rağmen sosyal fayda noksanlığı sebebiyle toplumsal

yaşamdan soyutlanmalarına zemin hazırlamaktadır (Önalın, 2022, s. 203). Kırılganlığın yarattığı bu sosyal yalıtılmışlık, özellikle kadın, genç ve engelli bireyler gibi özel desteğe ihtiyaç duyan kesimler üzerinde çok daha derin yapısal engeller oluşturmaktadır. Türkiye işgücü piyasasında kadın, genç ve engelli bireylerin istihdama katılımını artırmak amacıyla pozitif ayrımcılık içeren özel düzenlemelere ve yapısal desteklere ihtiyaç duyulmaktadır. Kadınların işgücünden kopma eğilimi ve gençlerin geçici işlerde yoğunlaşması gibi sorunların yanında, engelli bireylerin istihdamdan sağladığı yarar toplumsal ve fiziksel kısıtlar nedeniyle çoğunlukla iktisadi gelirle sınırlı kalmaktadır (Önalın, 2022, s. 204). Bu kesimlerin yaşadığı kısıtların yanı sıra, geniş kitleleri tehdit eden kayıt dışılık sorunu da hem bireyi yoksulluğa itmekte hem de kamusal sistemin mali dengelerini sarsmaktadır.

Türkiye işgücü piyasasında kayıt dışı istihdam, çalışanların sosyal güvenceden yoksun kalarak yoksulluk riskiyle karşılaşmasına ve aileleriyle birlikte toplumsal güvensizlik yaşamasına yol açmaktadır. Bu yapısal sorun bireysel refahı tehdit etmenin ötesinde, prim gelirlerinden mahrum kalan Sosyal Güvenlik Kurumu açısından da önemli mali yükler doğurmaktadır (Önalın, 2022, ss. 205-206). Güvencesizlik ve mali yüklerin gölgesindeki piyasa, artan iş gücü maliyetleri karşısında uluslararası arenadaki rekabet gücünü korumakta zorlanmaktadır. İşgücü piyasasındaki katılımı ve mali yükleri yansıtan birim işgücü maliyeti, saatlik işçilik giderlerinin verimlilik düzeyine oranlanmasıyla hesaplanan ve uluslararası kıyaslamalara imkan tanıyan temel bir göstergedir. OECD verileri doğrultusunda 2019 yılında bir önceki yıla göre yüzde 17,6 artış kaydeden Türkiye, bu maliyetlerin en yüksek seyrettiği ülkeler arasında konumlanmaktadır (Önalın, 2022, ss. 216-217). Maliyetlerdeki bu yükselişe karşın, iş gücünün mevcut nitelik profili katma değeri yüksek sektörlerin beklentilerini karşılamada yetersiz kalmaktadır.

Türkiye de eğitim düzeyi arttıkça işgücüne katılım oranları yükselse de yükseköğretim ve mesleki eğitim mezunları dahil mevcut işgücü profili, katma değeri yüksek sektörlerin talep ettiği niteliklerden yoksundur. Söz konusu veriler, işgücü kapasitesinin çağdaş iktisadi faaliyetlerin gerektirdiği bilgi, beceri ve yetkinlik düzeyini karşılamaktan uzak olduğunu göstermektedir (Önalın, 2022, s. 220). Tüm bu göstergeler, emeğin niteliksel gelişimini ve hukuki güvencesini merkeze almayan hiçbir iktisadi büyümenin toplumsal barışa kalıcı bir katkı sunamayacağını teyit etmektedir. İnsanın fıtrî menfaat arayışını ilahi bir hukuk ve çalışma ahlakıyla disipline edemeyen bir sistem, emeği sadece bir maliyet kalemi olarak gören kırılğan yapılar üretmeye mahkumdur. Nitelikli bir eğitimle donatılmış, sosyal güvencesi tahkim edilmiş ve liyakat esasına göre konumlandırılmış bir iş gücü, toplumun sadece maddi zenginliğini değil, aynı zamanda adalet ve merhamet üzerine kurulu manevî istikrarını da inşa eder. Emeğin onurunu koruyan ve her ferdin kabiliyetine göre hak ettiği yeri bulabildiği adil bir mizan, modern piyasanın teknik çıkmazlarını insani bir selamete ulaştıracak yegâne çıkış yoludur.

3.3. Kurumsal Yeniden Yapılanma Süreçlerinde Çalışanların Korunması ve Sosyal Sorumluluk Temelli Destek Uygulamaları

İslam iktisadı, üretim sürecindeki fonksiyonel gelir dağılımı eşitsizliklerini asgari geçim garantisıyla dengeleyerek muhtaç bireylerin ihtiyaçlarının sırasıyla aile, toplum ve devlet tarafından karşılanmasını güvence altına alır. Yüksek gelir grubuna infak sorumluluğu yükleyen bu sistem; zekat, sadaka, miras ve karz-ı hasen gibi şahsi bölüşüm kurumları aracılığıyla piyasada yeterli pay alamayan kesimleri koruyarak aşırı servet farklılıklarının önüne geçmektedir (Saribaş, 2016, s. 17). İlahi bir sorumluluk olarak kurgulanan bu bölüşüm ve koruma mekanizması, iktisadi hayatın merkezindeki insanı sistemin her aşamasında muhafaza etmeyi amaçlayan daha geniş bir gaye ile bütünleşir. Emek piyasasındaki

sistemik sorunların çözümü için tasarlanacak politikalar, toplumun tüm kesimleri adına adalet, eşitlik ve kapsayıcılık ilkelerini gözetmelidir. Makasid eş-şeria kavramının özünü oluşturan bu yaklaşımla, kamu faydasının en üst düzeye çıkarılması ve toplumsal zararın bütünüyle ortadan kaldırılması hedeflenmelidir (Mohd Arshad, 2024, s. 32). Bu ilkelerin iş gücü piyasasına yansması, emeğin sadece bir maliyet kalemi değil, toplumsal refahın ve adil bir düzenin asli unsuru olarak görülmesini zorunlu kılarak kurumsal daralma süreçlerine farklı bir boyut kazandırır.

Kurumsal küçülme, salt kısa vadeli bir maliyet düşürme aracı olmaktan ziyade uzun vadeli örgütsel verimliliği hedefleyen ve işten çıkarmaları mutlak surette zorunlu kılmayan stratejik bir süreç olarak ele alınmaktadır. İşgücü azaltımının kaçınılmaz olduğu durumlarda ise sıklıkla ihmal edilen yeniden yerleştirme gibi destek programlarının uygulanması, ayrılan ve kalan personelin refahı ile işverenin toplumsal itibarı üzerinden ulusal ve küresel istihdam piyasalarını güçlendirmektedir (Arslan, 2005, s. 23). Zira işten çıkarma sürecindeki kurumsal davranışlar işletmelerin toplumsal itibarını ve rekabet gücünü doğrudan etkilediğinden, sürecin hatalı yönetimi hedeflenen verimliliğe zarar vermektedir. İşten çıkarma sürecindeki kurumsal davranışlar işletmelerin toplumsal itibarını ve rekabet gücünü doğrudan etkilediğinden, sürecin hatalı yönetimi hedeflenen verimliliğe zarar vermektedir. Kurumsal imajı güvence altına almak, ayrılan personelin olası tepkilerini engellemek ve mevcut çalışanların motivasyonunu korumak isteyen şirketler, günümüzde hızla gelişen bir insan kaynakları fonksiyonu olan işten çıkarılanlara destek hizmetini temel bir ihtiyaç olarak benimsemektedir (Dereli, 2003, ss. 115-116). Başlangıçta sadece üst düzey yöneticilere özgü olan bu uygulamanın günümüzde tüm çalışanları kapsayan genel bir boyut kazanması, mevcut personelin bu hizmete yönelik haklı taleplerini de beraberinde getirmiştir.

Yeniden yerleştirme danışmanlığının yaygınlaşması, ayrılan mesai arkadaşlarına sağlanan destekleri gözlemleyen mevcut personelin bu hizmete yönelik taleplerini yükseltmiştir. Bu süreç, başlangıçta sadece üst düzey yöneticilere özgü olan uygulamanın günümüzde tüm çalışanları kapsayan genel bir boyut kazanmasını sağlamıştır (Önalın, 2022, s. 84). Küresel çapta kurumsal bir insan kaynakları faaliyeti haline gelen outplacement uygulaması, işini kaybeden bireylerin yaşadığı olumsuz duyguları aşarak özgüvenlerini yeniden inřa etmelerini ve sisteme tekrar kazandırılmalarını sağlamaktadır. Personele atfedilen değerin somut bir yansıması olan bu yaklaşım, mevcut işgücünün motivasyonunu yükselterek kurumsal aidiyeti de doğrudan güçlendirmektedir (Gültekin, 2006, s. 151). Bireyi psikolojik ve mesleki olarak yeniden ayağa kaldıran bu yaklaşımlar, iř gücü piyasasında gözlemlenen nitelik uyuşmazlıkları ve beceri eksiklikleri karşısında hayati bir tampon bölge oluşturmaktadır. 2019 yılı işgücü piyasası araştırması, işletme ölçeğinden bağımsız olarak personel temininde yaşanan güçlüklerin temelinde yüzde 72,7 ile yüzde 83,3 arasında değişen oranlarla mesleki beceri ve yetkinlik eksikliğinin yattığını ortaya koymaktadır. Tüm işyeri kategorilerinde en belirgin engel olarak saptanan bu durum, adaylardaki nitelik noksanlığının istihdam sürecindeki başat rolünü göstermektedir (Önalın, 2022, s. 220). Emeđin niteliksel noksanlığını gidermeyi hedefleyen bu dönüşüm süreci, klasik iktisat siyasetinin ötesine gečen ve doğrudan yerel dinamikleri odağına alan bir devlet-piyasa iř birliğini zorunlu kılmaktadır.

Türkiye ekonomisinde doğal eksik istihdamın azaltılmasına yönelik adımların, etkisi fiyat istikrarı ve mevcut istihdam kapasitesiyle sınırlı kalan klasik iktisat siyasetinden bağımsız bir şekilde yürütülmesi gerekmektedir. Bu amaca ulaşabilmek için gereken temel araç, kamu ve özel sektör koordinasyonu ile işsiz bireylerin tamamını kapsayan ve mevcut sosyoekonomik yapıyla uyumlu bir yeniden yerleştirme danışmanlığı mekanizmasının inşa edilmesidir

(Önalın, 2022, s. 188). İktisadi politikaların doğal eksik istihdam üzerindeki etkisinin sınırlı olması, tüm işsizleri kapsayan ve sosyal ile iktisadi gerçekliklere dayanan özgün bir yeniden yerleştirme danışmanlığı modelini temel bir alternatif araç olarak öne çıkarmaktadır. Bu modelin Türkiye ekonomisindeki doğal eksik istihdamı azaltmada beklenen başarıyı göstermesi için ülkenin özne dinamiklerini ve özel koşullarını merkezine alması gerekmektedir (Önalın, 2022, s. 225). Ülkenin özgün gerçekleri üzerine inşa edilen bu yeni model, sadece işsizliği azaltmakla kalmayıp aynı zamanda dijitalleşen dünyanın getirdiği yeni toplumsal dengeleri de yönetmeyi amaçlamaktadır.

Türkiye ekonomisinin özne gerçekleri üzerine inşa edilen yeniden yerleştirme danışmanlığı modeli, istihdam kapasitesini artırmayı ve dijital dönüşümü yönetmeyi hedefleyen yedi temel öncelik etrafında şekillenmelidir. Bu doğrultuda istihdam yoğun sektörler üzerinden gelir dağılımı tabana yayılmalı, dijitalleşmenin tehdit ettiği meslek grupları ise yaş ve cinsiyet demografisi bağlamında stratejik olarak yönlendirilmelidir (Önalın, 2022, ss. 313-314). Sermaye birikimi ile beşeri refah arasındaki bu denge, iktisadi işleyişin teknik bir zorunluluktan öte, ahlaki bir olgunluğa ve toplumsal bir adalet zeminine erişmesiyle mümkündür. İşini kaybeden bireyin yeniden sisteme kazandırılması, sadece bir insan kaynakları tekniği değil, makasid eş-şeria ekseninde toplumsal faydayı maksimize eden bir adalet arayışıdır. Beceri ve yetkinlik eksikliğini stratejik bir yerleştirme modeliyle aşmak, emeği dijital dönüşümün yıkıcı etkilerinden koruyarak gelir dağılımını tabana yaymanın temel anahtarıdır. Piyasanın soğuk işleyişini insani bir dokunuşla ve ihsan bilinciyle harmanlayan bu tür destek mekanizmaları, iktisadi büyümeyi toplumsal selametle bütünleştiren onurlu bir çalışma düzeninin teminatıdır.

Sonuç

Modern iktisadın; emeği mekanik bir dişliye indirgeyen, bitmek bilmeyen bir hırsla sömürüyü derinleştiren ve suni kıtlık miti üzerinden şekillenen yapısal krizleri, seküler paradigmaların sınırları içinde aşılabilir bir tıkanıklığa hapsolmuştur. Neoklasik teorinin piyasa esnekliğine dayalı mekanik denge arayışları ile Keynesyen müdahaleciliğin içsel istikrarsızlıkları onarma çabaları, ahlaki bir filtreleme mekanizmasından yoksun oldukları için toplumsal dokuyu tahrip etmekten öteye geçememiştir. Bu tıkanıklığın karşısında, araştırmanın kalbinde yer alan temel hipotez artık sarsılmaz bir hakikat olarak tebarüz etmektedir: Kapitalist sistemin ürettiği kalıcı işsizlik ve sosyal dışlanma krizleri, ancak outplacement gibi teknik insan kaynakları araçlarının, İslam iktisadının liyakat, ihsan ve toplumsal tesanüd ilkeleriyle yeniden kurgulanmasıyla aşılabılır. Çalışmanın gövdesinde detaylandırılan bu dönüşüm, insanı salt bir maliyet unsuru değil, ilahi bir emanetin taşıyıcısı olarak konumlandırarak iktisadi faaliyeti sünnetullah ile uyumlu hale getirir. Piyasayı faydacı ahlakın haz ve elem hesaplarından kurtarıp takva bilinciyle inşa ettiğimizde, servetin ve kabiliyetlerin dağılımı marjinal verimliliğin soğuk formüllerinden sıyrılır; bereket arayışının ve marifetin tecelligâhı olur. Yeniden yerleştirme uygulamaları, bu sayede kurumsal imajı koruyan bir halkla ilişkiler tekniği olmaktan çıkarak, dezavantajlı grupları ve işini kaybedenleri kul hakkı hassasiyetiyle sisteme dahil eden, makâsıd eş-şeria bağlamında yapısal bir selamete dönüşür.

Beşeri aklın yanılgıları üzerine inşa edilen liberal ve kolektivist modellerin insanlığı sürüklediği bu derin yalıtılmışlık, maddi kalkınmayı manevi bir sorumluluk çerçevesine oturtmayan hiçbir sistemin kalıcı olamayacağını kesin biçimde ispatlamıştır. İslam iktisat düşüncesi, sömürü çarkları arasında ezilen yeryüzü için modern akademik literatürde tartışılan basit bir alternatif veya reaksiyoner bir yama değil; insan onurunu, fitri çeşitliliği ve mutlak

adaleti kurtaracak yegâne nizamdır. Mülkiyeti ilahi aidiyetin bir gereği olarak gören, emeği kutsal bir ibadet ve infak ekseninde yücelten bu sarsılmaz yapı, ekonomik faaliyeti sınıfsal bir tahakküm aracı olmaktan çıkarıp merhamet ve adaletin yeryüzündeki şahidi kılar. Sermayenin kibrini ahlakın ve hukukun aşılmaz surlarıyla çevreleyen bu ilahi mizan, bireysel hürriyeti toplumsal mesuliyetle dengeleyerek insanlığa kaybettiği onurunu iade etmektedir. Zamanın ve coğrafyaların ötesine seslenen bu hakikat, yeryüzünün imarını sadece rakamsal bir büyüme değil, insanın fitratına yaraşır bir selamet yurdu inşa etme davası olarak mühürlemektedir.

Kaynaklar

- Acar, G. T. (2021). *İktisadı Değiştirmek Neoklasik İktisada Eleştirel Bir Yaklaşım* (K. Koçak, Ed.; 3. Baskı). İletişim Yayınları.
- Adaçay, F. R. (2022). *Çağlar Boyunca İktisadi Düşünce* (2. Baskı). Nisan Kitabevi.
- Akman, A. (2022). Bireysel İş Hukuku Çerçevesinde İslam Çalışma İlişkilerine ve İstihdama Bakış. İçinde A. Ulusoy (Ed.), *İslam İktisadında Güncel Konular: Teori ve Uygulama* (1. Basım, ss. 235-257). Nobel Akademik Yayıncılık.
- Arslan, H. B. (2005). How To Manage Downsizing More Effectively? "*İş, Güç*" *Endüstri İlişkileri ve İnsan Kaynakları Dergisi*, 7(2), 15-24.
- Bénicourt, E., & Guerrien, B. (2017). *Neoklasik İktisat Teorisi Mikroekonomi, Makroekonomi ve Oyun Teorisi* (M. Dönmez, H. Şahin, & E. Tokdemir, Çev.; 1. Baskı). İletişim Yayınları.
- Bocutoğlu, E. (2023). *İktisadi Düşünceler Tarihi* (Beşinci Baskı). Ekin Basım Yayın Dağıtım.
- Buğra, A. (2021). *İktisatçılar ve İnsanlar Bir Yöntem Çalışması* (12. Baskı). İletişim Yayınları.
- Çaşkurlu, E. (2014). İstihdamsız Büyüme (İstihdamsız İyileşme) Sorununa Karşı Kamusal Politikalar ve Önemi: Türkiye Açısından Bir Değeriendirme. *Amme İdaresi Dergisi*, 47(2), 43-76.
- Chapra, M. U. (2018). *İktisadi Tehditler ve İslam* (G. Kafa, Çev.; 1. Baskı). İktisat Yayınları.
- Coşkun, A. (2010). *Kur 'ân-ı Kerim 'de Rızık ve İktisadî Hayat* (1. Baskı). Ensar Neşriyat.
- Çelebi, K. A. (2023). *Ahlâk-ı Alâî* (M. Demirkol, Çev.; 4. Baskı). Fecr Yayınları.
- Dereli, B. (2003). İşten Çıkarılanlara Destek Hizmeti (Outplacement) ve Bu Hizmetin Türkiye'deki Gelişimi. *İstanbul Ticaret Üniversitesi Dergisi*, 2(4), 87-118.

- Dölek, A. (2020). Kur'ân'a ve Hadîslere Göre Helâl Kazancın İlkeleri. *Katre Uluslararası İnsan Araştırmaları Dergisi*, (9), 151-184.
- El-Mâverdî, E.-H. A. b. M. (2023). *Din ve Dünya Hayatı İçin Ahlâk Yasaları (Edebü'd-dünyâ ve'd-dîn)* (M. Çağrııcı, Çev.; 2. Baskı). Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Erim, N. (2013). *İktisadî Düşünce Tarihi* (3. Baskı). Umuttepe Yayınları.
- Ertuğrul, A. (2014). *Ekonomik Teori ve Analizin Tarihi* (1. Basım). Efil Yayınevi.
- Es-Sadr, M. B. (1980). *İslâm Ekonomi Doktrini* (M. Keskin & S. Ergün, Çev.; Tekrar Gözden Geçirilmiş İlavesiz Üçüncü Baskı). Hicret Yayınları.
- Fine, B. (2021). *Mikroiktisat Eleştirel Bir Kılavuz (Microeconomics: A Critical Companion)* (C. Başak, Çev.; 1. Basım). Yordam Kitap.
- Gültekin, N. (2006). İnsan Kaynakları Yönetiminde Etik Bir Uygulama: Outplacement. *Öneri Dergisi*, 7(26), 147-151.
- Hiç, Ö. (2017). Ekonomik Sistemler ve Rejimler. *JOEEP: Journal of Emerging Economies and Policy*, 2(1), 124-136.
- Hill, R., & Myatt, T. (2025). *İktisat: Eleştirel Ders Kitabı Eleştirel Düşünürün Mikroiktisat Kılavuzu (The Economics Anti-Textbook: A Critical Thinker's Guide to Microeconomics)* (H. Bilir, Çev.; 2. Baskı). Heretik Yayınları.
- Jan, S., & Asutay, M. (2022). *İslami Kalkınma İçin Bir Model: İslami Ahlak Ekonomisinde Bir Yaklaşım* (H. Tekin, Çev.; 1. Baskı). Albaraka Kültür Sanat ve Yayıncılık.
- Karadâğî, A. M. (2018). *İslam İktisadına Giriş Modern Ekonomiyle Mukayeseli Olarak Temellendirilmiş Bir Çalışma* (A. Kahraman, Çev.; 1. Baskı). İktisat Yayınları.
- Karakoç, S. (2022). *İslâm Toplumunun Ekonomik Strüktürü* (20. Baskı). Diriliş Yayınları.
- Kazgan, G. (2021). *İktisadî Düşünce veya Politik İktisadın Evrimi* (Yirmi İkinci Basım). Remzi Kitabevi.

- Kolsuz, G., & Yeldan, A. E. (2014). 1980 Sonrası Türkiye Ekonomisinde Büyümenin Kaynaklarının Ayrıştırılması. *Çalışma ve Toplum*, 1(40), 49-66.
- Kutub, S. (1971). *İslâmda Sosyal Adalet* (Y. Tunagür & M. A. Mansur, Çev.; 4. Baskı). Çağaloğlu Yayınevi.
- Mohd Arshad, M. N. (2024). Mapping Issues in Labor Economics: An Islamic Perspective for Research and Policy Development. *Journal of King Abdulaziz University: Islamic Economics*, 37(1), 21-37.
- Naqvi, S. N. H. (2018). *İslam, Ekonomi ve Toplum* (O. Maraşlı, Çev.; 1. Baskı). İktisat Yayınları.
- Önalın, G. O. (2022). *İnsan Kaynakları Yönetim Sürecinde Beşeri Sermayenin Sürekliliğine Yönelik Yeni Bir Yaklaşım: İşten Çıkarılan Personelin Yeniden İşgücüne Kazandırılması (Outplacement) ve Türkiye Uygulaması* [Doktora Tezi]. Karabük Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü İşletme Anabilim Dalı.
- Özgüven, A. (2011). *İktisadi Düşünceler—Doktrinler ve Teoriler* (4. Baskı). Filiz Kitabevi.
- Pamuk, Ş. (2023). *Türkiye'nin 200 Yıllık İktisadi Tarihi* (Gözden Geçirilmiş ve Genişletilmiş Yeni Baskı). Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Paya, M. M. (2013). *Makro İktisat* (4. Baskı). Türkmen Kitabevi.
- Sarıbaş, H. (2016). İslam İktisadı Analizinde Helal Kazanç. İçinde H. Meydan, B. Hasanov, & M. Akın (Ed.), *Helal Kazanç* (1. Baskı, ss. 9-18). Bülent Ecevit Üniversitesi Yayınları.
- Selik, M. (2015). *İktisadi Doktrinler Tarihi* (A. Yalçıntaş, Ed.; Üçüncü Baskının İkinci Edisyonu). Efil Yayınevi.
- Soylu, A. (2003). *Kur'an'a Göre Servet Dağılımı* (Birinci Basım). Pınar Yayınları.
- Tabakoğlu, A. (2021). *İslâm İktisadına Giriş* (5. Baskı). Dergâh Yayınları.
- Taşköprizâde Ahmed Efendi. (2011). *Mevzûâtü'l-ulûm (İlimler Ansiklopedisi) 1: I. Cild* (M. Çevik, Çev.). Üçdal Neşriyat.

- Wolff, R. D., & Resnick, S. A. (2020). *Çatışan İktisadi Teoriler Neoklasik, Keynesçi ve Marksçı* (C. Evren, Çev.; 2. Baskı). İletişim Yayınları.
- Yavuz, Y. V. (1990). *Çalışma Hayatı ve İslâm*. Tuğra Neşriyat.
- Yeniçeri, C. (1980). *İslâm İktisadının Esasları*. Şamil Yayınevi.
- Zaim, S. (1992). *İslâm-İnsan-Ekonomi*. Yeni Asya Yayınları.

BÖLÜM 1

BALKAN SAVAŞLARI VE OSMANLI TARIM EKONOMİSİNİN YAPISAL DÖNÜŞÜMÜ (1909-1914)

MEHMET MUBAREK ALAN¹

Giriş

Osmanlı İmparatorluğu'nun son yıllarında tarımsal üretim ve dış ticaret yapısının Balkan Savaşları (1912-1913) ile birlikte dramatik bir dönüşüm geçirdiğini söylemek mümkündür. 1909 yılında yapılan ilk sistematik tarım sayımından (Güran, 1997, s. XVIII) 1914'e kadarki dönem, İmparatorluğun verimli Rumeli topraklarını kaybetmesi ve bunun tarımsal üretim ile ihracat ekonomisi üzerindeki çok yönlü etkilerini gözlemlemek için eşsiz bir fırsat sunmaktadır. Bu çalışma, üretim ve ihracat istatistiklerini bir arada okuyarak, savaşların Osmanlı ekonomisinde yarattığı yapısal kırılmayı analiz etmektedir.

¹ Dr., Süleyman Demirel Üniversitesi, İktisat, Orcid: 0000-0003-3968-8300

Balkan Savaşları'nın Osmanlı ekonomisi üzerindeki etkisi, salt bir toprak kaybı meselesi değildir. İmparatorluğun Avrupa topraklarında yer alan Rumeli vilayetleri, tarımsal üretim açısından İmparatorluğun en verimli bölgeleri arasındaydı. Makedonya, Trakya ve Selanik çevresindeki geniş ovalar, hem gıda üretimi hem de ihracat tarımı açısından merkezi bir konuma sahipti. Bu bölgelerin kaybı, sadece üretim kapasitesinde bir azalmaya değil, aynı zamanda İmparatorluğun kalan topraklarında tarımsal üretim yapısının yeniden şekillenmesine yol açmıştır. Rumeli'nin kaybedilmesiyle birlikte, iç Anadolu'nun tahıl üretimi daha kritik hale gelirken, Ege ve Akdeniz kıyılarının ticari tarım ürünlerindeki rolü sorgulanır duruma gelmiştir.

Bu yapısal dönüşümü anlama sürecinde tarım sektöründeki ilk kapsamlı veri toplama çabası olan 1909 tarım sayımının rolü önemlidir. Jön Türk Devrimi'nin ardından gelen yeni yönetim, İmparatorluğun ekonomik potansiyelini sistematik olarak haritalamaya ve bu bilgiyi politika yapımında kullanmaya çalışmıştır. Bu çaba, 1913 ve 1914 yıllarında tekrarlanan sayımlarla devam etmiş, ancak bu dönemde İmparatorluğun coğrafi sınırları önemli ölçüde değişmiştir. Dolayısıyla, 1909 sayımı Rumeli dahil geniş bir İmparatorluğu kapsarken, 1914 sayımı büyük ölçüde Anadolu ile sınırlı kalmıştır. Ancak bu çalışmanın önemli bir metodolojik sınırlılığını baştan belirtmek gerekmektedir. 1909 tarım sayımı, aslında iki ayrı sayımdan oluşmaktadır: 1907'de Avrupa vilayetleri (Rumeli) için ve 1909'da Asya ve Afrika vilayetleri için

yapılan sayımlar. Güran'ın (1997) derlediği istatistikler, yalnızca 1909 sayımını ve dolayısıyla bugünkü Türkiye sınırları içinde kalan bölgeleri kapsamaktadır. Selanik, Manastır, Kosova, Yanya ve İşkodra gibi Balkan Savaşları ile kaybedilen Rumeli vilayetlerinin 1907 sayım verileri bu yayında yer almamaktadır. Bu nedenle, Balkan kayıplarının tarımsal üretim üzerindeki tam etkisini ölçmek mümkün değildir. Elimizdeki tek karşılaştırma noktası Edirne vilayetidir ki, o da 1913'te geçici olarak kaybedilmiş, 1914'te geri alınmıştır. Dolayısıyla, 1909-1914 arasında gözlemlenen üretim değişimleri, toprak kaybını değil, savaşın Anadolu topraklarındaki dolaylı etkilerini yansıtmaktadır.

1909, 1913 ve 1914 tarım istatistikleri (Güran, 1997) ile Şevket Pamuk'un derlediği 19. yüzyıl dış ticaret verileri (Pamuk, 1995), bu dönemin iktisadi tarihini anlamak için temel kaynaklardır. Tarım istatistikleri, başta buğday, arpa, mısır olmak üzere temel gıda ürünlerinin yanı sıra, pamuk, tütün, susam gibi ticari ürünlerin üretim miktarlarını ton cinsinden kaydetmektedir. Dış ticaret istatistikleri ise, Osmanlı gümrük kayıtlarının yanı sıra, İngiltere, Fransa, Avusturya-Macaristan gibi ticaret ortaklarının resmi istatistiklerinden derlenmiştir. Bu iki veri setinin kesişimi, 1909-1913 döneminde oldukça sınırlıdır, ancak tam da bu sınırlı kesişim, Balkan Savaşları'nın etkilerini görmek için kritik öneme sahiptir.

Bu iki veri setinin birlikte değerlendirilmesi, tarımsal üretim ile ihracat arasındaki ilişkinin beklenmedik bir paradoksu ortaya çıkarmaktadır: Bu paradoks, yalnızca istatistiksel bir merak konusu değil, aynı zamanda son dönem Osmanlı ekonomisinin yapısal özelliklerini anlamak için önemli ipuçları sunmaktadır. Üretim kapasitesinin dramatik biçimde azalmasına rağmen ihracatın artması; stoklar, iç pazar daralması ve fiyat mekanizmalarının bir araya gelmesiyle açıklanabilir. Bu bölüm, söz konusu paradoksu hem nicel verilerle ortaya koyacak hem de dönemin ekonomi-politik bağlamı içinde yorumlayacaktır.

Osmanlı İhracat Ekonomisinin Yapısal Özellikleri (1878-1913)

Osmanlı İmparatorluğu'nun 19. yüzyıl dış ticareti, tarımsal hammadde ihracatına dayalı klasik bir tarım ülkesi ekonomik yapısı sergilemektedir. Pamuk (1995, s. 37-47)'un derlediği veriler, 1878-1913 döneminde ihracatın mal kompozisyonunda önemli değişimler olduğunu göstermektedir. 1911-1913 döneminde toplam ihracatın %89-93'ünü oluşturan birincil ürünler (gıda maddeleri ve hammaddeler), İmparatorluğun dünya ekonomisindeki konumunu açık biçimde yansıtmaktadır (Pamuk, 1995, s. 52). Ancak bu yüksek oran, ihracat ekonomisinin durağan olduğu anlamına gelmemektedir. Aksine, bu dönemde ihraç mallarının içsel kompozisyonunda önemli kaymalar yaşanmıştır.

1878-1913 dönemi ihracat verilerine bakıldığında, üç farklı dinamiğin iç içe geçtiği görülmektedir. Birincisi, buğday ve arpa gibi

temel tahılların ihracat içindeki payının sistematik düşüşü; ikincisi, üzüm, ham ipek, fındık gibi ürünlerin görece istikrarlı seyri; üçüncüsü, pamuk gibi konjonktürel dalgalanmalara son derece açık ürünlerin volatilitesidir. Bu üç dinamik, Osmanlı ekonomisinin dünya piyasalarına eklemlenme biçiminin farklı yüzlerini yansıtmaktadır.

Tahılların Dramı: Buğday İhracatının Çöküşü

Belki de dönemin en çarpıcı değişimi, buğday ihracatında yaşanmıştır. 1878-1882 döneminde toplam ihracatın %15'ini oluşturan buğdayın 1911-1913'e gelindiğinde oranı %1,5'e düşmüştür (Pamuk, 1995, s. 38-39). Bu %90'lık pay kaybı, yalnızca görel bir gerileme değil, mutlak rakamlarla da bir çöküştür. 1891'de 115.776 ton olan buğday ihracatı, 1909'da 7.104 tona düşmüş, 1911'de kısa süreli bir toparlanmayla 55.646 tona çıksa da, 1913'te tekrar 14.154 tona gerilemiştir (Pamuk, 1995, s. 40).

Bu çöküş, ilk bakışta paradoksal görünmektedir: Aynı dönemde Osmanlı buğday üretimi artmaktadır. 1909'da 3.285.274 ton olan üretim, 1914'te 4.009.224 tona yükselmiştir. Peki üretim artarken ihracat neden çökmüştür? Cevap, İmparatorluğun tahıl dengesindeki yapısal kaymanın kendisidir. 1880'lerin başında ihraç edilen buğdayın ithal edilen buğdaya kabaca eşit olduğu bir İmparatorluk, 1911-1913'e gelindiğinde net buğday ithalatçısı durumuna düşmüştür (Pamuk, 1995, s. 52). Balkan topraklarının kaybının bu dönüşümü hızlandırdığı düşünülmektedir.

Buğday ihracatındaki çöküşün arka planında, küresel buğday piyasasındaki kaymalar yatmaktadır. 1870'lerden itibaren ABD ve Arjantin'in dünya piyasalarına büyük buğday ihracatçıları olarak girmeleri, buğday fiyatlarını hızla düşürmüştür. Osmanlı buğdayı, ne maliyet avantajı ne de kalite üstünlüğü açısından rekabet edebilmiştir. Üstelik, demiryolu ağının sınırlılığı nedeniyle, iç Anadolu'dan limanlara buğday taşımak, Amerikan buğdayını deniz yoluyla taşımaktan daha maliyetlidir. Dolayısıyla, Osmanlı İmparatorluğu'nun dünya buğday piyasasından dışlanırken, aynı zamanda kendi nüfusunu beslemek için bu piyasaya bağımlı hale geldiği yorumu yapılabilir.

Geleneksel İhraç Mallarının Görelî İstikrarı

Buğdayın aksine, üzüm, ham ipek ve fındık gibi Akdeniz ürünlerinin ihracat içindeki payı görece istikrar göstermiştir. Üzüm ihracatı, 1878-1882'de toplam ihracatın %12'si, 1911-1913'te %10'u kadardır. Ham ipek benzer biçimde %11'den %8'e gerilemiştir. Bu ürünler, Osmanlı ihracat sepetinin omurgasını oluşturmaya devam etmiştir. 1913'te üzüm ihracatı 2.243.135 lira, ham ipek 1.473.433 lira değerindedir. Kıyaslamak gerekirse, aynı yıl buğday ihracatı sadece 97.931 liradır (Pamuk, 1995, s. 38-39).

Bu istikrarın nedeninin bu ürünlerin küresel piyasalardaki konumları olduğu söylenebilir. Neticede Amerikan buğdayı Osmanlı buğdayının yerini alabilirken, Amerikan üzümü İzmir üzümünün yerini alamamıştır. Akdeniz iklimi, coğrafyası ve uzun süredir

birikmiş tarımsal bilgi, bu ürünlerde Osmanlı'ya sürdürülebilir bir rekabet avantajı sağlamıştır. Özellikle İzmir, Selanik ve Trabzon gibi liman kentlerinin bu ürünlerin ihracatında uzmanlaşmış ağlar geliştirdiği bilinmektedir (Müderrişoğlu, 2022).

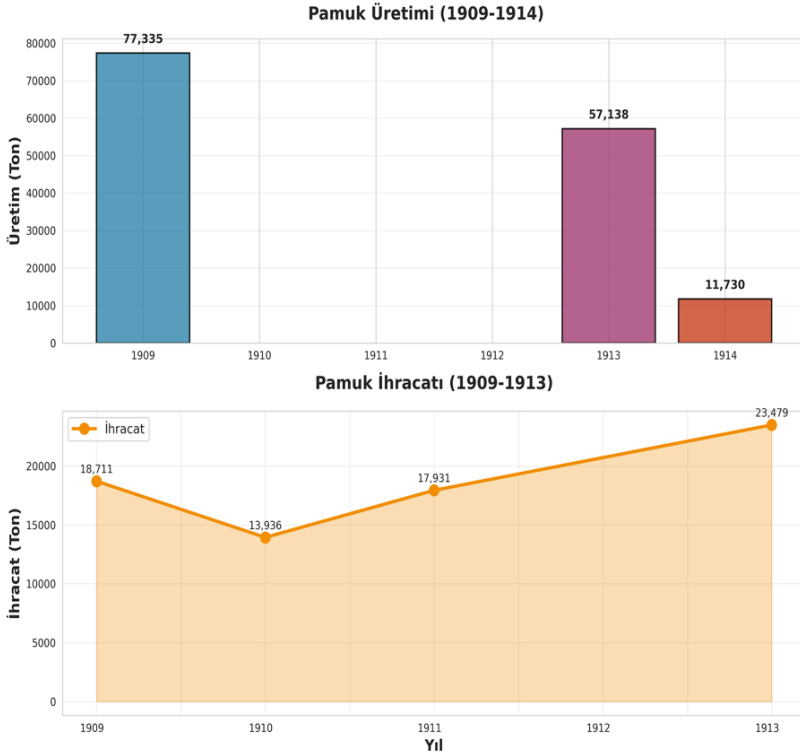
Pamuk: Volatilitenin Simgesi

Bu genel tabloda, pamuk özel bir ilgiyi hak etmektedir; çünkü hem Osmanlı tarım ekonomisinin dış şoklara ne kadar kırılgan olduğunu hem de dünya ekonomisine eklenme biçiminin ne kadar konjonktürel olduğunu göstermesi bakımından en çarpıcı örnektir. Pamuk ihracatı, 1878-1913 arasında görülen tüm ihraç malları içinde en yüksek volatiliteye sahiptir. 1861-1865 Amerikan İç Savaşı sırasında, ABD'nin güneyinden İngiltere'ye pamuk ihracatının durmasıyla Anadolu pamuğuna olan talep patlamış ve pamuk en önemli ihraç malı durumuna gelmiştir (Pamuk, 1995, s. 42). Bu "pamuk sıçraması" döneminde, Osmanlı çiftçileri buğday ve tahıl alanlarını pamuğa çevirmiş, pamuk fiyatları zirve yapmıştır. Ancak savaşın sona ermesiyle birlikte, Amerikan pamuk üretimi hızla toparlanmış ve dünya pazarlarındaki fiyatlar çökmüştür (Görür, 2023, s. 516).

1878-1913 dönemi pamuk ihracat verileri, bu dramatik dalğanın uzun dönemli etkilerini göstermektedir. 1878'de 7.143 ton olan ihracat, talep patlaması ile birlikte 1884'te 13.706 tona çıkmış, ancak ardından derin bir çöküş yaşayarak 1898'de 2.180 tona kadar gerilemiştir (Pamuk, 1995, s. 42). Osmanlı pamuk üretimi, Amerikan

rekabeti karşısında ayakta kalamamıştır. Maliyet yapısı, lojistik dezavantajlar ve düşük verimlilik, Osmanlı pamuğunu dünya pazarlarında rekabetçi olmaktan çıkarmıştır. Şekil 1'den de görüleceği üzere 1900'lerin başından itibaren pamuk ihracatı tekrar artışa geçmiş, 1909'da 18.711 tona, 1913'te ise 23.479 tona yükselmiştir (Pamuk, 1995, s. 42).

Şekil 1. Pamuk üretimi ve ihracatı paradoksu (1909-1914)

Bu yükseliş, paradoksal biçimde, pamuk üretiminin çöküş yaşadığı bir dönemde gerçekleşmiştir. 1909'da 77.35 ton olan üretim,

1914'te 11.730 tona düşmüştür. Üretim %84,8 azalırken ihracat %25,5 artmıştır. Bu paradoks, Balkan Savaşları'nın yarattığı çok boyutlu krizi yansıtmaktadır: daralan iç pazarlar, stoklar ve fiyat artışları.

Pamuk örneği, bu bölümde özel bir vurgu almaktadır çünkü üç kritik dinamiği bir arada göstermektedir: Birincisi, küresel piyasa entegrasyonunun getirdiği ani şokların etkisi; ikincisi, bu şokların yerel üretim yapısını nasıl yeniden şekillendirdiği; üçüncüsü, Balkan kayıplarının bu kırılgan yapıya etkileri. Pamuk, buğday gibi yapısal bir çöküş değil, konjonktürel bir volatilité göstermektedir. Bu volatilité, dönemin Osmanlı ekonomisinin karakteristik özelliğidir.

Balkan Savaşları ve Üretim Yapısındaki Çöküş

1909 tarım sayımı, Balkan Savaşları öncesi Osmanlı tarımsal üretiminin en kapsamlı fotoğrafını sunmaktadır (Güran, 1997). Bu sayım, İmparatorluğun tarımsal potansiyelini sistematik olarak ölçen ilk toplu istatistiktir ve 1914 ile karşılaştırıldığında, savaşların üretim yapısı üzerindeki etkisini görmemizi sağlamaktadır. Ancak bu karşılaştırma, yalnızca üretim miktarlarındaki değişimi değil, aynı zamanda üretimin coğrafi dağılımındaki ve ürün kompozisyonundaki kaymayı da ortaya koymaktadır. 1909-1914 dönemi üretim verilerine bakıldığında, ilk göze çarpan unsur, farklı ürün gruplarının birbirinden tamamen farklı yörüngeler izlemesidir.

Tahıl üretimi genel olarak artarken, ticari ürünler derin bir çöküş yaşamıştır.

Ticari Tarımın Çöküşü: Pamuk ve Susam

Pamuk üretiminin %84,8 oranında düşmesinin (Güran, 1997, s. 31), salt bir istatistik olmaktan öte Osmanlı ticari tarımının coğrafi kırılmağını gösterdiği belirtilmişti. Burada toprak kayıplarının etkisinden çok savaşın dolaylı etkilerinin pamuk ekonomisini olumsuz etkilediği bellidir. Çünkü Osmanlı pamuk üretimi 19. yüzyılda Batı Anadolu'da (İzmir, Aydın vilayetleri) yoğunlaşmışken (Quataert, 1993), Rumeli'nin Drama ve Kavala ovalarının asıl önemi ise tütün üretimindeydi. Bunlarla birlikte asıl ilginç olan 1913 yılı verileridir.

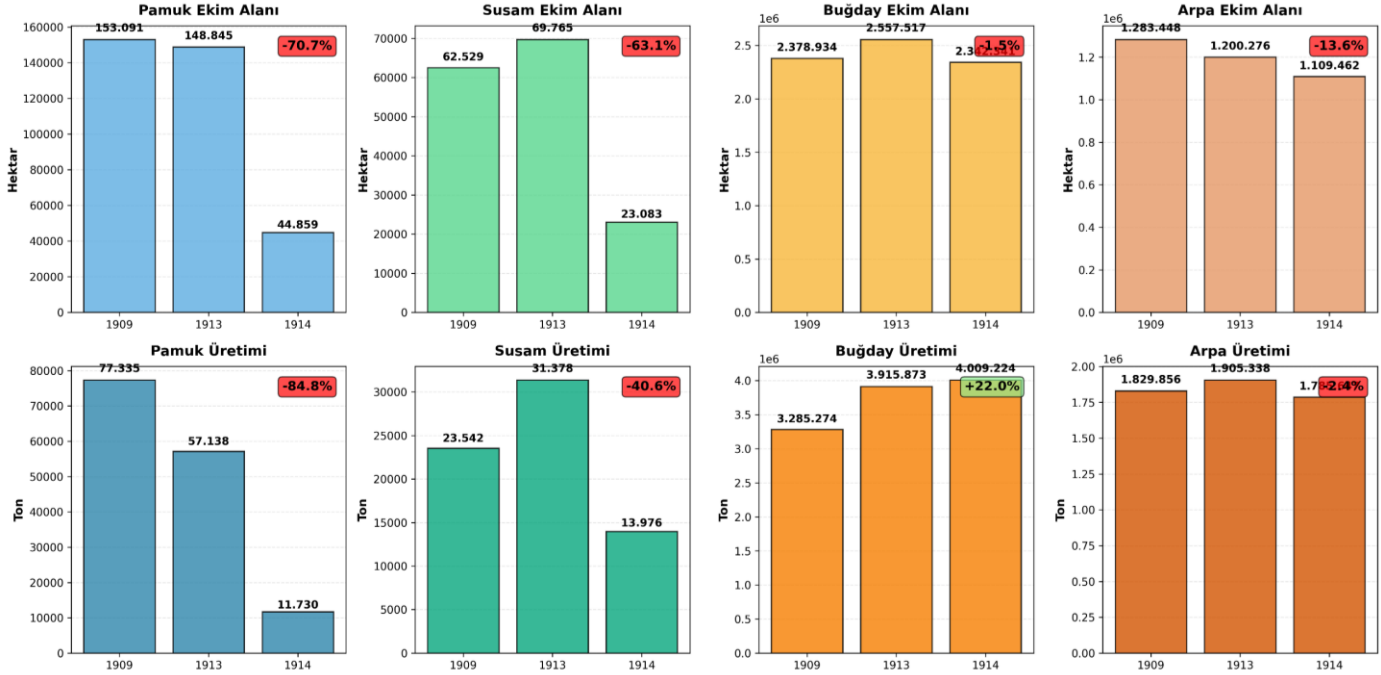
1913'te pamuk üretimi 57.138 tona gerilemiş, yani 1909'a göre %26 azalmıştır. Ancak asıl çöküş 1913-1914 arasında yaşanmıştır: tek bir yılda üretim %79 oranında düşmüştür. Balkan Savaşları'nın yarattığı demografik tahribat (mülteci akınları, nüfus kaybı), sermaye yıkımı (tarlalar terk edildi, ekipman yok oldu) ve psikolojik şokların (çiftçiler pamuk ekmeyi bıraktı), üretim kapasitesi üzerinde olumsuz etkilerinin olduğu söylenebilir. 1914 pamuk üretimi, 1909'un yalnızca %15'i kadardır.

Susam üretimi de karmaşık bir dinamik izlemiştir. 1909'da 23.542 ton olan üretim, dikkat çekici biçimde 1913'te 31.378 tona

yükselmiş (%33 artış), ancak 1914'te 13.976 tona gerilemiştir (%55 düşüş) (Güran, 1997). 1913'teki artış nasıl açıklanabilir? Olası bir yorum, savaş öncesi belirsizlik ortamında çiftçilerin kısa vadeli, hızlı kazanç getiren ürünlere yönelmesidir. Susamın ekimden hasada kadar olan süre kısa ve fiyatları yüksektir. Savaş beklentisi, bir "son hasat" refleksini tetiklemiş olabilir. Ancak 1914'teki çöküş, bu geçici artışın sürdürülemez olduğunu göstermiştir. Susam da pamuk gibi ticari bir ürün olarak toprak kayıplarından ve savaş koşullarından etkilenmiştir.

Tahıl Üretiminde Çelişkili Dinamik

Tahıl üretimi ise, ticari ürünlerden çok farklı bir tablo çizmektedir. Buğday üretimi 1909'da 3.285.274 tondan 1914'te 4.009.224 tona yükselmiş, %22 oranında artmıştır (Güran, 1997, s. 31). Bu artış, ilk bakışta paradoksal görünmektedir: Balkan topraklarını kaybeden bir İmparatorluk, nasıl daha fazla buğday üretebilir? Cevap, Şekil 2'den de görüleceği üzere üretimin veriminin artmasında yatmaktadır.

Kaynak: Güran, T. (1997). 19. Yüzyıl Osmanlı Tarımı, s. 31

Şekil 2. Balkan Savaşlarının tarımsal üretim ve ekim alanlarına etkisi (1909-1914)

Rumeli'nin kaybıyla birlikte, Anadolu'da kalan Osmanlı topraklarında tarımsal üretim yeniden şekillenmek zorunda kalmıştır. Buğday üretimindeki artış, ekim alanının genişlemesinden değil, verim artışından kaynaklanmaktadır. 1909'da hektar başına 1.280 kg olan buğday verimi, 1914'te 1.715 kg'a yükselmiştir (%34 artış). Bu, 1914'ün nispeten iyi bir hasat yılı olması ve muhtemelen göçmenler aracılığıyla Rumeli'den getirilen daha iyi tarım tekniklerinin uygulanmasıyla açıklanabilir. Ancak dikkat çekici olan, ekim alanının aslında %8,9 oranında azalmış olmasıdır (2,566,220 ha'dan 2,337,525 ha'ya). Şekil 2'den de görülebileceği üzere, ticari ürünlerde (pamuk, susam) hem ekim alanı hem de üretim çökerken, tahıllarda ekim alanı daralmış ancak verim artışı sayesinde üretim artmıştır.

Diğer tahıllarda ise karma bir tablo görülmektedir. Arpa üretimi 1.829.856 tondan 1.785.647 tona düşerek %2,4 oranında azalmıştır. Bu düşüş sınırlıdır, çünkü arpa üretimi de buğday gibi geniş bir coğrafyaya yayılmıştır. Ancak mısır (%11,1 düşüş) ve çavdar (%15,7 düşüş) üretiminde daha belirgin azalmalar görülmektedir. Bu ürünler, Rumeli'nin belirli bölgelerinde yoğunlaşmış olabilir. Yulaf üretimi ise %5,4 oranında artmıştır, ancak bu marjinal bir değişimdir.

Toplam tahıl üretimi (buğday, arpa, mısır, çavdar, yulaf) 1909'da 6.314.490 ton iken, 1914'te 6.887.843 tona yükselmiştir (%9,1 artış). Bu rakam, yüzeysel olarak olumlu görünse de, iki

önemli gerçeği gizlemektedir: Birincisi, üretimin coğrafi dağılımı radikal biçimde değişmiş, Rumeli'den İç Anadolu'ya kaymıştır. İkincisi, bu artış, artan nüfusu beslemek ve savaş sonrası gıda güvenliğini sağlamak için yetersizdir. Osmanlı İmparatorluğu, 1909'da net tahıl ihracatçısı değildi, ancak en azından kendi nüfusunu besleyebiliyordu. 1914'te ise, üretim artışına rağmen, net tahıl ithalatçısı durumuna düşmüştür.

Baklagiller ve Patates: Gıda Üretiminde Genel Erozyon

Baklagiller (nohut, mercimek, fasulye) üretimi %9,2 oranında azalarak 148.998 tondan 135.236 tona gerilemiştir (Güran, 1997, s. 31). Benzer şekilde, patates üretimi de %17,2 oranında azalarak 31.320 tondan 25.920 tona düşmüştür. Her ne kadar patates, 19. yüzyılın sonlarında Osmanlı tarımına yeni girmiş bir ürün olsa da, özellikle kentsel nüfus için önem kazanmıştır. Bu iki üründeki azalma, Rumeli'nin kaybının yalnızca ticari tarımı değil, gıda üretimini de vurduğunu göstermektedir. Baklagiller ve patates, buğday kadar geniş bir coğrafyaya yayılmamıştır ve belirli bölgelerde yoğunlaşmıştır. Balkan topraklarının kaybı, bu ürünlerin üretim merkezlerini ortadan kaldırmıştır.

Coğrafi Yeniden Yapılanma: Üretim Merkezlerinin Kayması

1909-1914 dönemi üretim değişimleri, salt rakamsal bir artış veya azalma olarak okunamaz. Asıl önemli olan, üretimin coğrafi dağılımındaki dramatik kaymadır. Rumeli, Osmanlı tarımsal üretiminin hem gıda hem de ticari ürünler açısından stratejik bir

bölgesiydi. Trakya ovası, İstanbul'un buğday ihtiyacını karşılayan önemli bir tahıl deposuydu. Makedonya ve Trakya bölgesi ise tütün, afyon ve tahıl üretiminde öne çıkıyordu (Adanır, 1984). Selanik çevresi, İstanbul'a sebze ve meyve tedarikinde kritik bir rol oynuyordu. Bu bölgelerin kaybı, yalnızca üretim miktarını değil, üretimin niteliğini ve İmparatorluğun gıda güvenliğini de ciddi şekilde etkilemiştir.

1914 itibariyle, Osmanlı tarımsal üretimi büyük ölçüde Anadolu'ya kaymıştır. Konya, Ankara, Sivas, Erzurum gibi iç Anadolu vilayetleri, İmparatorluğun tahıl üretiminin yeni merkezleri haline gelmiştir. Ancak bu merkezler, ne Rumeli'nin verimliliğine ne de liman erişimine sahiptir. Ege kıyıları (İzmir, Aydın, Manisa) üzüm, incir ve tütün üretiminde uzmanlaşırken, Akdeniz kıyıları (Adana, Antalya) narenciye ve pamuk üretiminde sınırlı bir rol oynamaktadır. Ancak bu bölgelerin üretim kapasitesi, Rumeli'nin kaybını telafi etmeye yetmemektedir.

Bu coğrafi kayma, Osmanlı ekonomisinin yapısal bir dönüşümünü işaret etmektedir. Bu dönüşüm, yalnızca üretim istatistiklerinde değil, aynı zamanda ticaret ağlarında, şehirleşme dinamiklerinde ve politik önceliklerde de kendini gösterecektir. Birinci Dünya Savaşı, bu zaten kırılğan hale gelmiş yapıyı tamamen çökertecektir.

Paradoks: Üretim Çökerken İhracat Artıyor

Balkan Savaşları döneminin belki de en çarpıcı ve en anlaşılması güç bulgusu, pamuk üretimi ile ihracatı arasındaki ters yönlü harekettir. 1909'da 18.711 ton olan pamuk ihracatı, üretim azalmasına rağmen, 1913'te 23.479 tona yükselmiştir (Pamuk, 1995, s. 42). Bu %25,5'lik artış, üretimdeki %84,8'lik çöküşle nasıl uzlaştırılabilir? Pamuk paradoksu, yalnızca istatistiksel bir anomali değil, aynı zamanda Osmanlı ekonomisinin savaş koşullarındaki kırılganlığını ve çarpık işleyişini gösteren kritik bir göstergedir.

Paradoksun derinliğini anlamak için, yalnızca mutlak rakamlara değil, ihracat yoğunluğuna da bakmak gerekmektedir. 1909'da pamuk üretiminin %24,2'si ihraç edilirken, 1913'te bu oran %41,1'e yükselmiştir. Başka bir deyişle, üretim azalırken, üretilen pamuğun ihracata ayrılan payı neredeyse iki katına çıkmıştır. 1909'da Osmanlı çiftçileri ürettikleri pamuğun dörtte birini ihraç ederken, 1913'te neredeyse yarısını ihraç etmektedirler. Bu, yalnızca ihracat artışı değil, aynı zamanda iç tüketime ayrılan payın azalması ve ekonomik yapının bozulması anlamına gelmektedir.

Karşılaştırmalı Perspektif: Diğer Ürünlerde Paradoks Var mı?

Paradoksun özelliğini anlamak için, diğer ürünlere de bakmak gerekir. Buğday üretimi 1909'da 3.285.274 tondan 1914'te 4.009.224 tona yükselmiştir (%22 artış). Aynı dönemde buğday ihracatı 7.104 tondan 14.154 tona çıkmıştır (%99 artış). İlk bakışta burada da bir paradoks varmış gibi görünebilir: ihracat artışı, üretim

artışından çok daha yüksektir. Ancak buğday durumu, pamuktan daha farklıdır. Buğday ihracatının üretim içindeki payı 1909'da yalnızca %0,22 iken, 1913'te %0,35'e yükselmiştir. Bu marjinal bir artıştır ve buğday üretiminin ezici çoğunluğu hâlâ iç tüketime ayrılmaktadır. Dolayısıyla, buğdayda bir "ihracat paradoksu" değil, yalnızca ihracat kapasitesinde sınırlı bir iyileşme vardır.

Arpa ise, ilginç bir ara durum sergiler. Arpa üretimi 1909'da 1.829.856 tondan 1914'te 1.785.647 tona düşmüştür (%2,4 azalma). Ancak arpa ihracatı 64.023 tondan 150.214 tona fırlamıştır (%134,6 artış). İhracat/üretim oranı %3,5'ten %8,4'e yükselmiştir. Bu, pamuk kadar dramatik olmasa da, yine de önemli bir paradoks işaretidir.

Pamuk paradoksu, bu karşılaştırmada özel ve benzersizdir. Ne buğdayın marjinal ihracat artışına ne de arpanın orta düzeydeki paradoksuna benzemektedir. Pamukta, üretim çökerken ihracat artmaktadır ve ihracat yoğunluğu dramatik biçimde yükselmektedir. Bu, yapısal bir krizin belirtisidir. Dolayısıyla bu durumu açıklamak için çeşitli mekanizmalar üretilmiştir.

Mekanizma 1: Stok Tüketimi ve Zamanlama Uyumsuzluğu

Paradoksun ilk açıklaması, üretim ve ihracat arasındaki zamanlama uyumsuzluğudur. Tarımsal üretim, hasat döneminde gerçekleşirken, ihracat yıl boyunca dağılmaktadır. 1909 pamuk hasadı 1909 sonbaharında gerçekleşmiş ve bir kısmı 1909'da, bir kısmı da 1910'da ihraç edilmiştir. Benzer şekilde, 1913 ihracatı, hem 1912 hem de 1913 hasatlarından beslenmektedir. 1909'da pamuk

üretimi 77.335 ton, ihracat ise 18.711 ton idi. Bu, yaklaşık 58.624 tonluk bir iç tüketim ve stok birikimini göstermektedir. Her ne kadar stok verileri mevcut değilse de üretim-ihracat dengesi, 1910-1912 döneminde önemli miktarda pamuk stokunun biriktiğini düşündürmektedir. Dolayısıyla, 1913 ihracatının bir kısmının 1913 üretiminden değil, önceki yılların stoklarından geldiği, mevcut verilerle tutarlıdır.

Bu açıklama, 1910-1913 arası ihracat verileri birlikte incelendiğinde daha anlamlı hale gelmektedir. 1910'da pamuk ihracatı 13.936 tona düşmüş, 1911'de 17.931 tona yükselmiş, 1913'te ise 23.479 tona yükselmiştir. Bu dalgalanma, stokların piyasaya sürülmesi ve tüketilmesinin bir göstergesi olabilir. Ancak stok tüketimi, paradoksun yalnızca bir kısmını açıklamaktadır. Durumu daha iyi anlayabilmek adına ikinci mekanizmaya geçilmiştir.

Mekanizma 2: İç Pazarın Daralması ve Tüketim Kayması

Paradoksun ikinci ve belki de en önemli açıklaması, iç pazarda meydana gelen değişimler olabilir. Keza, Balkan savaşları sürecinde toprakların kaybı, yalnızca üretim kapasitesini değil, aynı zamanda tüketim kapasitesini de olumsuz yönde etkilemiştir. Nitekim, Selanik, Manastır, Üsküp gibi Rumeli şehirleri, Osmanlı İmparatorluğu'nun önemli tekstil atölyelerinin bulunduğu ticaret ve tüketim merkezleri konumundaydı. Bu pazarların kaybı, Anadolu'da üretilen pamuğun iç pazarda satış imkanını daraltmıştır. Bununla birlikte savaşın yarattığı ekonomik krizin İstanbul ve diğer Anadolu

kentlerindeki pamuk talebini de azalttığı söylenebilir. Kentsel nüfusun satın alma gücündeki azalış, tekstil ürünlerine yönelik talebin gerilemesine neden olmuştur. Bu veriler 1909'dan 1914'e kadar İstanbul verileri temsilinde TÜFE indeksi ile de desteklenmektedir (Pamuk, 2001). 1909'dan 1914'e TÜFE %18,7 artmış, bu artışlar 1469 yılı bazında incelendiğinde de 1914 yılı TÜFE'sinin %317 olduğu görülmüştür.

Mekanizma 3: Fiyat Teşvikleri ve Kâr Maksimizasyonu

İhracat fiyatları da paradoksun dinamiğine katkıda bulunmuştur. 1909'da ton başına ortalama 49,63 Osmanlı lirası olan pamuk ihracat fiyatı, 1913'te 51,27 liraya yükselmiştir (Pamuk, 1995, s. 42). İlk bakışta, bu artışın sorun olmayacağı düşünülebilir; ancak İstanbul TÜFE'sindeki %18,7'lik değişimin pamuk ihracat fiyatlarındaki %3,3'lük artışın üzerinde olduğu görülmektedir. Bu artış, iç pazar enflasyonunun oldukça gerisinde kalmıştır ve bu durum, ihracat fiyatlarının reel olarak düştüğü anlamına gelmektedir. Nitekim, bir önceki yıl baz alınarak hesaplanan TÜFE verileri (1909: 1,80, 1910: 1,90, 1911: 7,98) ekonominin genel olarak durgun bir seyir izlediğini, fiyat hareketlerinin ise sınırlı kaldığını göstermektedir. 1911 yılındaki 7.98'lik görece yüksek oran dikkat çekici olsa da, 1914 yılına gelindiğinde TÜFE'nin neredeyse sıfıra yaklaşması ($9,5e^{-13}$) ekonomide ciddi bir talep daralması yaşandığına işaret etmektedir (Pamuk, 2001). Bu veriler ışığında, iç piyasada fiyatların sabit kaldığı, hatta bazı kalemlerde düşüş eğiliminin

belirginleştigi söylenebilir. Öte yandan, iç piyasada talep daralmasına bağlı olarak fiyatların sabit kalması ya da gerilemesi, ihracat fiyatlarındaki bu nominal artışla birleştiginde, üreticiler açısından dış pazarlara yönelme konusunda güçlü bir teşvik mekanizması oluşturmuştur.

Bunlarla birlikte 1910'da pamuk ihracat fiyatı 59,85 lira iken, 1911'de 54,68 liraya gerilemiş, 1913'te 51,27 liraya düşmüştür. Bu volatilité, dünya pamuk piyasalarındaki dalgalanmaları yansıtmaktadır. Osmanlı çiftçileri ve tüccarları, bu fiyat dalgalanmalarından yararlanmaya çalışmış olabilirler. 1910'daki yüksek fiyatlar, stokların piyasaya sürülmesini teşvik etmiş olabilir. Fiyat teşviklerinin etkisini değerlendirirken, mutlak fiyat artışından ziyade, görelî fiyat avantajına bakmak gerekmektedir. İstanbul'da iç pazar enflasyonu %18,8 iken, ihracat fiyatları yalnızca %3,3 artmıştır. Reel olarak, ihracat fiyatları düşmüştür. Ancak, iç pazarda Rumeli'nin kaybı talebi çökertmiştir. Yüksek enflasyona rağmen iç pazarda satış zorlaşırken, düşük fiyat artışına rağmen istikrarlı dünya talebine sahip ihracat daha cazip hale gelmiştir. Bu görelî avantaj, üreticileri ihracata yöneltmiş olabilir.

Mekanizma 4: İhracat Ağlarının Dayanıklılığı

Dördüncü mekanizma, ihracat altyapısının görece dayanıklılığıdır. Balkan Savaşları, Rumeli'deki üretim kapasitesini yok etmiş olsa da, Anadolu'daki (özellikle İzmir'deki) ihracat ağlarını büyük ölçüde sağlam bırakmıştır. İzmir, 19. yüzyıl boyunca

Osmanlı İmparatorluğu'nun en önemli pamuk ihracat limanı olarak gelişmiştir (Gelişkan, 2023). Anadolu'nun ilk demiryolu hattı olan İzmir-Aydın hattı 1856'da açılmış, 1880'de ise modern rıhtım ve gümrük binası faaliyete geçmiştir (UNESCO World Heritage Centre). Buradaki tüccar ağları, komisyoncular, gümrük altyapısı ve deniz taşımacılığı, savaştan nispeten az etkilenmiştir. Bu altyapı, Anadolu'daki pamuk üretiminin hızla dünya pazarlarına ulaşmasını sağlamaya devam etmiştir. Dolayısıyla, Ege ve Çukurova'da üretilen pamuk, İzmir üzerinden ihraç edilmeye devam edebilmiştir. Üretim coğrafyası daralsa bile, ihracat coğrafyası işlevini sürdürmüştür. Bu dayanıklılık, paradoksun teknik bir açıklaması olabilir ve sonuç olarak ihracat kapasitesinin üretim kapasitesinden daha az zarar gördüğü söylenebilir.

Sentez: Paradoksun Çok Boyutluluğu ve Kırılganlık Göstergesi

Bu dört mekanizmanın hiçbiri tek başına paradoksu tam olarak açıklamamaktadır. Paradoks, bu mekanizmaların bir araya gelmesiyle ortaya çıkmaktadır: stok tüketimi, iç pazarın daralması, fiyat teşvikleri ve ihracat altyapısının dayanıklılığı. Bu çok boyutlu yapı, paradoksun karmaşıklığını göstermektedir.

Ancak paradoks, yalnızca mekanizmaların bir toplamı değildir. Aynı zamanda, Osmanlı ekonomisinin yapısal kırılganlığının bir göstergesidir. Modern bir ekonomide, üretim düşüşü ihracat düşüşüne yol açar. Osmanlı ekonomisinde ise, üretim çökerken ihracat artmaktadır. Bu, ekonominin temel işlevlerinin

bozulduğunu göstermektedir: iç pazar çökmüş, mali sistem felç olmuş, devlet desperasyon içinde döviz peşinde koşmakta, çiftçiler kısa vadeli nakit ihtiyacı için uzun vadeli kapasiteyi feda etmektedir.

1913'teki ihracat artışı, bir başarı değil, bir felaketin belirtisidir. 1914'te üretim çökünce ve stoklar tükenince, ihracat da çökecektir. Paradoks, Birinci Dünya Savaşı arifesinde Osmanlı ekonomisinin ne kadar kırılgan olduğunu gösteren en çarpıcı göstergedir.

Tahıl: İthalatçı Konuma Geçiş

Osmanlı İmparatorluğu'nda tahıl, yalnızca bir tarımsal ürün değil, aynı zamanda gıda güvenliğinin, nüfus beslenmesinin ve devlet meşruiyetinin temelidir. Bir imparatorluk, ordusunu ve şehirlerini besleyemezse, ne kadar geniş topraklara sahip olursa olsun, ayakta kalamaz. Klasik dönem Osmanlı iktisat anlayışının temel sacayaklarından birini oluşturan iaşe (provizyonizm) ilkesi, öncelikle bölgesel ihtiyaçların karşılanmasını, yani üretilen malın öncelikle iç piyasaya ve yerel tüketiciye arzını zorunlu kılmaktaydı (Genç, 2013). Bu anlayış, devletin ekonomiyi düzenleme biçiminin merkezinde yer alırken, aynı zamanda toplumsal dengenin ve iç barışın korunmasına yönelik stratejik bir tercihi de ifade etmekteydi. Ancak 19. yüzyılın sonlarına doğru ivme kazanan ve 20. yüzyılın başlarında belirginleşen iktisadi dönüşümle birlikte, iaşe odaklı bu geleneksel yapı ciddi bir biçim değişikliğine uğramış, hızla bozulmaya yüz tutmuştur.

Uzun Dönemli Perspektif: Buğday İhracatının Çöküşü

Osmanlı tahıl dengesini anlamak için, 19. yüzyılın sonundan başlamak gerekmektedir. 1880'lerin başında, İmparatorluğun çeşitli bölgelerinden ihraç edilen buğday ve diğer tahıllar, ithal edilen tahıllara kabaca eşitti (Pamuk, 1995, s. 36). Bu, Osmanlı İmparatorluğu'nun kendi kendine yeten bir tahıl ekonomisine sahip olduğu anlamına gelmektedir. İyi hasat yıllarında fazla üretim ihraç edilirken, kötü hasat yıllarında açık ithalatla kapatılmaktadır.

Ancak bu denge, 19. yüzyılın sonunda bozulmaya başlamıştır. 1891'de 115.776 ton olan buğday ihracatı (Pamuk, 1995, s. 40), Osmanlı'nın tarihsel zirve noktasını temsil etmektedir. Bu rakam, dönemin Osmanlı tahıl fazlasının büyüklüğünü göstermektedir. Ancak bu zirve, kısa ömürlü olmuştur. 1909'a gelindiğinde, buğday ihracatı sadece 7.104 tona düşmüştür. Bu, %93,9'luk bir çöküştür. 1891-1909 arasında, Osmanlı buğday ihracatı neredeyse tamamen ortadan kalkmıştır.

Bu dramatik düşüşün nedenleri çok katmanlı olduğu, bununla ilgili olarak birinci bölümde tartışılan küresel buğday piyasalarındaki tektonik kayma: ABD ve Arjantin'in dünya piyasalarına girmesi ve Osmanlı buğdayını rekabetçi olmaktan çıkardığı söylenebilir. İkinci olarak, Osmanlı nüfusunun hızlı artışının düşüş nedeni olduğu söylenebilir, neticede kaybedilen topraklardan Anadolu'ya yerleşen muhacirler olduğu bilinmektedir,

son olarak, Balkan topraklarının, verimli tahıl ovalarının kaybının ihracat kapasitesini düşürdüğü yorumu yapılabilir.

1911 Anomalisi: Geçici Toparlanma ve Derin Düşüş

1911'de buğday ihracatında 1909'a göre %683'lük bir artış yaşanmıştır ve bu bir anomalidir (Pamuk, 1995, s. 40). İlk bakışta, bu bir mucize gibi görünebilir; ancak Osmanlı buğday ihracatının yeniden canlandığını söylemek mevcut verilerle mümkün görünmemektedir, çünkü etraflıca değerlendirildiğinde bunun anomali olduğu görülmüştür.

1913'e gelindiğinde, ihracat tekrar 14.154 tona düşmüştür (%75 azalma). 1911'deki artış nasıl açıklanabilir? Birkaç olasılık vardır. Birincisi, 1911 olağanüstü iyi bir hasat yılı olmuş olabilir. İklim koşulları elverişliyse ve rekolte yüksekse, geçici bir ihracat artışı mümkündür. İkincisi, 1911'de iç Anadolu'da (Konya, Ankara, Sivas) buğday ekim alanları genişlemiş olabilir. Üçüncüsü, Balkan Savaşları öncesi son barış yılı olan 1911'de, altyapı ve lojistik görece işlevsel olmuş olabilir. 1912-1913 savaşları, bu altyapıyı çökertmiş ve ihracatı imkansız hale getirmiş olabilir. Ancak en önemli nokta şudur: 1911 anomalisi, Osmanlı tahıl ihracatının yapısal çöküşünü tersine çevirmemiştir. Bu geçici sıçrama, uzun dönemli düşüş trendini değiştirmemiştir. 1913'te ihracat tekrar düşmüş ve Birinci Dünya Savaşı ile birlikte tamamen durmuştur. 1911, Osmanlı buğday ihracatının "son parlaması"dır.

Arpa: İstisna mı, Yoksa Yanıltıcı mı?

Buğdayın aksine, arpa ihracatı 1909-1913 arasında artış göstermiştir. 1909'da 64.023 ton olan arpa ihracatı, 1913'te 150.214 tona yükselmiştir (Pamuk, 1995, s. 40). Bu %134,6'lık artış ilk bakışta Osmanlı tahıl ekonomisinde olumlu bir gelişme gibi görünebilir. Ancak daha yakından incelendiğinde, bu artış da kaygı vericidir. Arpa, hem hayvan yemi hem de insan gıdası olarak kullanılır, ancak öncelikli kullanımı hayvan yemidir. Arpa ihracatının artması, iki faktörle açıklanabilir. Birincisi, Bölüm 2'de tartışıldığı gibi, iç Anadolu'da arpa üretimi görece istikrarlı kalmış, hatta hafif artmış olabilir. İkincisi, ve daha kaygı verici olanı, iç pazarda arpa talebinin azalmasıdır. Balkan Savaşları sırasında ve sonrasında, Osmanlı hayvan varlığı (öküz, at, katır) dramatik biçimde azalmıştır. Savaşta kullanılan hayvanlar ölmüş, kaybolmuş veya tüketilmiştir. Dolayısıyla, arpa talebi düşmüş ve fazla arpa ihraç edilmiştir.

Bu dinamik, paradoksal bir durum yaratmaktadır: arpa ihracatı artarken, Osmanlı tarımının temel girdisi olan hayvan varlığı azalmaktadır. Hayvan kaybı, gelecek yıllarda tarımsal üretkenliğin düşmesi anlamına gelmektedir. Dolayısıyla, arpa ihracatındaki artış, bir başarı değil, bir krizin başka bir yüzüdür. Üstelik, arpa ihracatının üretim içindeki payına baktığımızda, bu artışın sınırlılığını görürüz. 1909'da arpa üretiminin %3,5'i ihraç edilirken, 1913'te bu oran %8,4'e yükselmiştir. Bu artış, pamukta gördüğümüz dramatik

yoğunlaşmadan çok daha mütevazıdır ve arpa üretiminin ezici çoğunluğu hâlâ iç tüketime ayrılmaktadır.

İthalat Bağımlılığı: Gıda Güvenliğinde Yapısal Zafiyet

Tahıl ihracatındaki çöküşün diğer yüzü, ithalat bağımlılığının artışıdır. 1911-1913 döneminde, Osmanlı İmparatorluğu net buğday, un ve pirinç ithalatçısı durumuna gelmiştir. Toplam gıda maddesi ithalatı, toplam ithalatın %31-38'ini oluşturur hale gelmiştir (Pamuk, 1995, s. 40). Bu rakam, kritik bir eşiği işaret etmektedir: İmparatorluğun ithalatının üçte biri gıdadır. Bu, yalnızca ekonomik bir zafiyet değil, aynı zamanda stratejik bir kırılganlıktır.

Gıda ithalatının bileşimi de dikkat çekicidir. Buğday ve un, en büyük kalemdir. Osmanlı İmparatorluğu, kendi nüfusunu besleyecek buğdayı üretememekte ve dış piyasalardan satın almak zorunda kalmaktadır. Pirinç, ikinci büyük kalemdir. Pirinç, Osmanlı topraklarında çok sınırlı miktarda yetişmekte ve bu yüzden neredeyse tamamen ithal edilmektedir. Şeker ve kahve gibi lüks tüketim malları da gıda ithalatının önemli bir kısmını oluşturmaktadır.

Mal gruplarına göre Osmanlı ithalatının 1911-1913 bileşimi (Pamuk, 1995, s. 52-53), İmparatorluğun dış ticaret yapısının çarpıklığını açıkça göstermektedir: (1) Gıda maddeleri (hububat, un, pirinç, şeker, kahve, çay) toplam ithalatın %31-38'ini, (2) Pamuklu, yünlü, ipekli dokuma mamulleri ve giyim eşyası %36-38'ini, (3) Çeşitli hammaddeler ve ara mallar (kömür, petrol, işlenmiş metaller,

boya) %6-10'unu, (4) Her tür iplik (çoğunluğu pamuk) %4'ünü, (5) Yatırım malları (yarısı demiryolu inşaat malzemesi) %8'in altını, (6) Diğer mamul mallar %8-10'unu oluşturmaktadır. Bu yapı, klasik bir çevre ekonomisi profili çizmektedir: Mamul mal ithalatı (tekstil + diğer mamul) toplam ithalatın yarısını aşmaktadır.

Bu ithalat bağımlılığı, üç temel sorunu beraberinde getirmektedir. Birincisi, döviz sızıntısı: gıda ithalatı için ödenen döviz, İmparatorluğun zaten kısıtlı döviz rezervlerini tüketmektedir. Toplam ithalatın üçte birinin gıdaya ayrılması, dönemin gelişmiş ekonomilerinin (İngiltere %15, Fransa %18 civarında) çok üzerinde bir orandır ve mali sürdürülebilirlik açısından tehlike işaretidir. İkincisi, fiyat volatilitesine maruz kalma: dünya buğday fiyatları yükseldiğinde, Osmanlı ithalatı pahalılaşmakta ve bu maliyet kentsel nüfusa yansımaktadır. Üçüncüsü, ve en kritik olanı, stratejik kırılganlık: gıda ithalatı deniz yollarına bağlıdır ve bu yollar savaş zamanında kesilebilir. Birinci Dünya Savaşı sırasında, İtilaf Devletleri'nin deniz ablukası, Osmanlı gıda ithalatını felç edecek ve açlığa yol açacaktır.

Buğday Bilançosu: Sayılarla Kırılganlık

Buğday dengesini daha somut olarak anlamak için, kabaca bir bilanço hesabı yapabiliriz. 1909'da, Osmanlı buğday üretimi 3.285.274 tondur (Güran, 1997, s. 31). Aynı yıl buğday ihracatı 7.104 tondur. İhracat, üretimin yalnızca %0,22'sidir. Bu, Osmanlı'nın

ürettiği buğdayın neredeyse tamamını i tüketime ayırdığı anlamına gelmektedir.

Osmanlı İmparatorluğu'nun 1909'daki nüfusu konusunda kesin bir rakam bulunmamaktadır. 1906-1907 sayımı yaklaşık 20-21 milyon nüfus göstermektedir (Karpat, 1985). 1909 için bu rakamın büyük değişiklik göstermediği varsayıldığında, kişi başına buğday üretimi yıllık yaklaşık 156-165 kg civarındadır (3,285,274 ton/20-21 milyon). Bu miktar, temel beslenme ihtiyacı (150-200 kg/yıl) için sınırdadır. Ancak kayıplar, tohum saklama, hayvan yemi ve dağıtım yetersizlikleri dikkate alındığında, fiili kişi başı tüketim bunun oldukça altında kalmıştır. Üstelik, Balkan Savaşları sonrası (1912-1913) Rumeli'nin kaybıyla birlikte yaklaşık 2-3 milyon nüfus kaybedilmiş, ancak aynı zamanda üretim bölgeleri de yitirilmiştir.

1914'e gelindiğinde, buğday üretimi 4.009.224 tona yükselmiştir. %22'lik bir artıştır. Ancak aynı dönemde nüfus da artmıştır. Üstelik, Balkan kayıpları Rumeli nüfusunu kaybettirirken, Anadolu'ya göç eden muhacirleri de eklemiştir. Net nüfus değişimi belirsizdir, ancak nüfus artışının devam ettiğini varsayabiliriz. Dolayısıyla, kişi başına buğday üretimindeki artış, üretim artışından daha düşüktür.

Üstelik, 1914 itibariyle buğday ihracatı çökmüştür (1913'te 14.154 ton). Bu, İmparatorluğun ihracat kapasitesini tamamen kaybettiği anlamına gelmektedir. Aynı zamanda, ithalat artmaktadır. Dolayısıyla, net buğday dengesi negatiftir: İmparatorluk,

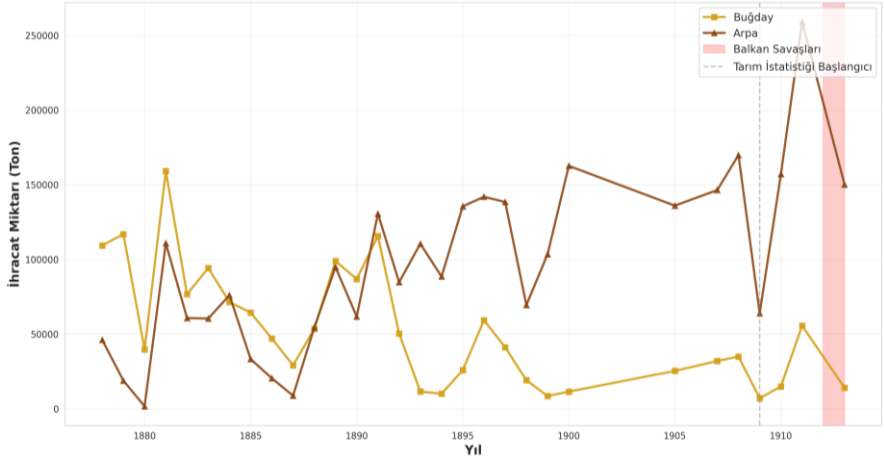
ürettiğinden daha fazla tüketmektedir ve bu açığı ithalatla kapatmaktadır.

Stratejik Sonuçlar: Birinci Dünya Savaşı'na Hazırlıksızlık

Tahıl dengesindeki bu dönüşüm, Osmanlı İmparatorluğu'nun Birinci Dünya Savaşı'na ne kadar hazırlıksız girdiğini göstermektedir. 1914'te patlak veren savaş, deniz ticaretini felç etmiş, gıda ithalatını kesmiş ve İmparatorluğu kendi kaynaklarına mahkum etmiştir. Ancak İmparatorluğun kendi kaynakları, nüfusunu beslemek için yetersizdir. Savaş sırasında, Osmanlı şehirleri açlık ve gıda sıkıntısı yaşamıştır. İstanbul'da ekmek kıtlığı, fiyat patlamaları ve karaborsa yaygınlaşmıştır. Bu kriz, yalnızca savaşın kendisinden değil, aynı zamanda savaş öncesi dönemde oluşan yapısal zafiyetten kaynaklanmıştır. Balkan Savaşları, Osmanlı gıda güvenliğinin temellerini sarsmış, Birinci Dünya Savaşı ise bu kırılgan yapıyı tamamen çökertmiştir.

Şekil 3'te tahıl dengesindeki bu dönüşümün aynı zamanda Osmanlı ekonomisinin genel kırılganlığının bir mikrokozmosu olduğu da görülmektedir. Üretim artarken ihracatın çökmesi, iç pazarın daralması, ithalat bağımlılığının artması, lojistik yetersizlikler ve stratejik kırılganlıklar, tüm Osmanlı ekonomisinin karakteristik özelliklerdir. Tahıl, bu sorunların en somut ve en acil tezahürüdür, çünkü tahıl, yalnızca bir meta değil, Osmanlı canlılığı ekosistemindeki kritik rolüyle hayati bir öğedir.

Şekil 3. Tahıl ihracatının uzun dönem eğilimi ve Balkan etkisi
(1878-1913)

Sonuç

1909-1914 dönemi, Osmanlı tarım ekonomisinin yapısal bir kırılma yaşadığı bir dönem olarak öne çıkmaktadır. Bu çalışma, üretim ve ihracat istatistiklerini sistematik olarak karşılaştırarak, Balkan Savaşları'nın Osmanlı tarım ekonomisi üzerindeki çok boyutlu etkilerini ortaya koymuştur. Analiz, farklı ürün gruplarının Balkan kayıplarına tamamen farklı tepkiler verdiğini göstermiştir. Pamuk ve susam gibi ticari ürünler dramatik bir çöküş yaşamıştır (pamuk %84,8, susam %40,6 azalma). Buğday gibi tahıllar ise %22 oranında artmıştır, ancak bu artış yanıltıcıdır. Baklagiller ve patates orta düzeyde kayıplar yaşamıştır.

Çalışmanın en çarpıcı bulgusu, pamuk üretimi ile ihracatı arasındaki paradokstur. 1909'da pamuk üretiminin %24,2'si ihraç

edilirken, 1913'te bu oran %41,1'e yükselmiştir. Üretim çökerken, ihracata ayrılan pay neredeyse iki katına çıkmıştır. Bu paradoks, dört farklı mekanizmanın bir araya gelmesiyle açıklanabilir: stok tüketimi, iç pazarın daralması, fiyat teşvikleri ve ihracat altyapısının dayanıklılığı. Dengeli ekonomilerde (19. yüzyıl Batı Avrupa örneklerinde), üretim düşüşü ihracat düşüşüne yol açabilir, Osmanlı'da ise üretim çökerken ihracat artmaktadır. Bu, çevre ekonomilerinin kriz dönemlerindeki tipik davranışını yansıtmaktadır (Wallerstein, 1974). Bu, ekonominin temel işlevlerinin bozulduğunu göstermektedir.

Balkan kayıplarının en stratejik sonucu, Osmanlı'nın tahıl dengesindeki dönüşümdür. Buğday ihracatı 1891'de 115.776 tondan 1909'da 7.104 tona (%93,9 azalma) düşmüştür. 1911-1913'te İmparatorluk net tahıl ithalatçısı durumuna gelmiş, toplam gıda maddesi ithalatı toplam ithalatın %31-38'ini oluşturur hale gelmiştir. Bu, yalnızca ekonomik bir zafiyet değil, aynı zamanda stratejik bir kırılmalıdır.

Üretim değişimleri, Osmanlı ekonomisinin coğrafi dönüşümünü işaret etmektedir. Makedonya'nın pamuk ovaları, Trakya'nın buğday alanları ve Selanik'in liman erişimi kaybolurken, Konya, Ankara ve İzmir yeni üretim ve ihracat merkezleri haline gelmiştir. Ancak bu merkezler, ne Rumeli'nin verimliliğine ne de liman erişimine sahiptir.

Bu çalışmanın bulguları önemli metodolojik kısıtlarla sınırlıdır. Birincisi, 1907 Rumeli sayımı verilerine ulaşamadığımız için, Balkan kayıplarının tam etkisini ölçemiyoruz. İkincisi, üretim değişimindeki faktörler (işgücü kaybı, hayvan varlığının savaşta kullanılması veya telef olması, ekilebilir arazilerin terk edilmesi ve sermaye yetersizliği) birbirinden ayırt edemiyoruz. Üçüncüsü, stok verileri hakkında sistematik bilgimiz yoktur. Bu kısıtlara rağmen, elimizdeki veriler Balkan kayıplarının yıkıcı etkisini açık biçimde göstermektedir.

Bu bulgular, geç Osmanlı ekonomisi üzerine daha geniş tartışmalara katkıda bulunmaktadır. Birincisi, toprak kayıplarının ekonomik etkisi yalnızca kaynak kaybıyla sınırlı değildir; tüketim pazarlarının kaybı, lojistik ağların bozulması ve gıda güvenliğinin çöküşü gibi çok boyutlu etkilere yol açar. İkincisi, paradoks bulgusu savaş ekonomilerinin işleyişi hakkında önemli ipuçları sunmaktadır: savaş, ekonomik davranışı çarpıtır ve kısa vadeli ihracat artışı uzun vadede yanıtıcı olabilir. Üçüncüsü, tahıl dengesindeki dönüşüm, gıda güvenliği ile stratejik kırılma arasındaki ilişkiyi ortaya koymaktadır.

1909-1914 dönemi, Osmanlı ekonomisinin Birinci Dünya Savaşı'na ne kadar hazırlıksız girdiğini göstermektedir. Balkan Savaşları, İmparatorluğun ekonomik temellerini sarsmış, üretim kapasitesini azaltmış, ihracat yapısını çarpıtmış ve gıda güvenliğini tehlikeye atmıştır. 1914'te patlak veren Birinci Dünya Savaşı, bu

zaten kırılğan hale gelmiş yapıyı tamamen çökertecektir. Deniz ablukası gıda ithalatını kesecek, lojistik yetersizlikler üretilen gıdanın tüketim merkezlerine ulaşmasını engelleyecek ve kentsel nüfus açlıkla yüz yüze gelecektir.

Balkan Savaşları, Osmanlı ekonomisinin Birinci Dünya Savaşı'na giden yoldaki kritik bir dönüm noktasıdır. 1909-1914 dönemi, yalnızca bir geçiş dönemi değil, aynı zamanda bir çöküş sürecinin başlangıcıdır. Üretim ve ihracat verileri arasındaki paradoks, bu sürecin en çarpıcı sembolüdür: azalan kaynaklardan daha fazla pay sızdırmak zorunda kalan bir ekonomi, ne iç pazarı besleyebilir ne de dış şoklara dayanıklı olabilir. Osmanlı ekonomisi, 1914'te, çoktan çökmüş bir yapının son kalıntılarıyla savaşa girmiştir.

Kaynakça

Adanır, F. (1985). The Macedonian question: The socio-economic reality and problems of its historiographic interpretation. *International Journal of Turkish Studies*, 3(1). 43-64.

Berend, T. I., & Ránki, G. (1974). *Economic development in East-Central Europe in the 19th and 20th centuries*. Columbia University Press.

Eldem, V. (1970). Osmanlı İmparatorluğu'nun iktisadi şartları hakkında bir tetkik. Türk Tarih Kurumu Basımevi.

Gelişkan, N. N. (2023). İzmir as Mediterranean trade port and Ottoman city in 19th century. *European Journal of Creative Practices in Cities and Landscapes*, 6(1), 208-230. <https://doi.org/10.6092/issn.2612-0496/16883>

Genç, M. (2013). *Osmanlı İmparatorluğu'nda devlet ve ekonomi*. Ötüken Neşriyat AŞ.

Görür, E. D. (2023). Zirai Teşvik: Osmanlı Devleti'nde Pamuk Üretimini Arttırma Teşebbüsleri. *Tarih İncelemeleri Dergisi*, 38(2), 497-522. <https://doi.org/10.18513/egetid.1384758>

Güran, T. (1997). *19. yüzyıl Osmanlı tarımı (1840-1910): veriler, kurumlar, sorunlar*. Eren Yayıncılık.

Güran, T. (1997). *Osmanlı dönemi tarım istatistikleri 1909, 1913 ve 1914 (Vol. 3)*. T.C. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü.

İslamoğlu-İnan, H. (Ed.). (1987). *The Ottoman Empire and the world-economy*. Cambridge University Press.

Karpat, K. H. (1985). *Ottoman population, 1830-1914: Demographic and social characteristics*. University of Wisconsin Press.

McCarthy, J. (2001). *The Ottoman peoples and the end of empire*. Arnold Publishers.

Müderrişoğlu, A., & Kutlu, L. (2022). Mihail P. Vronçenko'nun 1834'te İzmir ve Civarındaki Sosyo-Ekonomik

Yaşama Dair İzlenimleri. *Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 7(1), 77-111.

Owen, R. (1981). *The Middle East in the world economy*. Methuen.

Pamuk, S. (2001). Prices and wages in Istanbul, 1469–1914. *International Institute of Social History Data File*.

Pamuk, Ş. (1987). *The Ottoman Empire and European capitalism, 1820-1913: Trade, investment and production*. Cambridge University Press.

Pamuk, Ş. (1995). *19. yüzyılda Osmanlı dış ticareti (Vol. 1)*. T.C. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü.

Pamuk, Ş. (2000). *A monetary history of the Ottoman Empire*. Cambridge University Press.

Quataert, D. (1993). *Ottoman manufacturing in the age of the Industrial Revolution*. Cambridge University Press.

Quataert, D. (2005). *The Ottoman Empire, 1700-1922*. Cambridge University Press.

Toprak, Z. (1982). *Türkiye'de milli iktisat, 1908-1918*. Yurt Yayınları.

UNESCO World Heritage Centre. (tarih yok). *The historical port city of Izmir*. <https://whc.unesco.org/en/tentativelists/6471/>

Wallerstein, I. (1974). *The modern world-system: Capitalist agriculture and the origins of the European world-economy in the sixteenth century*. Academic Press.

BÖLÜM 2

MEZOPOTAMYA VE MISIR EKONOMİLERİNDE COĞRAFİ FAKTÖRLERİN KALKINMA ÜZERİNDEKİ ETKİSİ

Prof. Dr. Emetullah Yasemin BOZDAĞLIOĞLU¹
Funda Hanife AKSOY²

Giriş

İlk çağ ekonomileri, insanlık tarihinin üretim, bölüşüm ve ticaret gibi temel ekonomik faaliyetlerinin biçimlendirmeye başladığı dönemi temsil eder. Bu süreçte coğrafi koşullar, uygarlıkların ekonomik gelişme yönünü belirleyen en önemli faktörlerden biri olmuştur. Özellikle nehir vadilerinde kurulan uygarlıklar, tarımsal üretimin sürekliliğini sağlayarak ilk ekonomik kurumların ve toplumsal iş bölümünün temelini atmışlardır (Küçükkalay, 2021).

İlk çağ uygarlıklarının ekonomik gelişiminde coğrafyanın belirleyici rolü, tarihsel süreçte farklı kalkınma modellerinin ortaya çıkmasına yol açmıştır. Mezopotamya ve Mısır örnekleri, doğa ile

¹ Prof. Dr., Aydın Adnan Menderes Üniversitesi, İktisat Bölümü, Orcid: 0000-0002-9409-8509

² Doktora Öğrencisi, Aydın Adnan Menderes Üniversitesi, İktisat Politikası, Orcid: 0009-0002-0661-5105

kurulan ilişkinin ekonomik ve toplumsal yapıları nasıl biçimlendirdiğini göstermesi açısından dikkat çekicidir. Abdullah Mesud Küçükcalay (2021), coğrafyanın yalnızca üretim biçimlerini değil aynı zamanda toplumsal örgütlenme ve yönetim anlayışını da şekillendirdiğini vurgulamaktadır. Bu nedenle, nehir uygarlıklarının kalkınma dinamikleri incelenirken coğrafi faktörlerin ekonomik kurumların doğuşundaki rolü göz ardı edilemez olmuştur.

Küçükcalay'a (2021) göre, ilk çağ ekonomilerinde doğa ve coğrafya üretim biçimini, toplumsal iş bölümünü ve yönetim anlayışını belirleyen temel etkidir. Doğal çevrenin sunduğu imkanlar, üretim biçiminin yanı sıra toplumsal örgütlenmenin de yönünü tayin etmiştir. Bu durum, çevresel farklılıkların her uygarlığın kendine özgü bir ekonomik model geliştirmesine neden olduğunu göstermektedir (Küçükcalay, 2021).

Coğrafya, tarih boyunca uygarlıkların ekonomik yapılarını biçimlendiren belirleyici bir unsur olarak karşımıza çıkmıştır. Su kaynaklarının varlığı, iklimsel istikrar, toprak verimliliği ve coğrafi çeşitlilik, üretim ilişkilerini ve ekonomik kalkınma modellerini doğrudan etkilemiştir (Çalışkan, 2015). Bu bağlamda Mezopotamya ve mısır gibi nehir uygarlıkları doğa koşullarına uyum sağlayarak tarım temelli ekonomiler geliştirmiştir. Antik Yunan ve roma gibi Akdeniz uygarlıkları ise, sınırlı tarım arazileri ve dağlık coğrafya nedeniyle deniz ticareti ve el zanaatları temelinde daha karmaşık ekonomik yapılara ulaşmışlardır (Karakuzulu, 2015; Yılmaz, 2008). Dolayısıyla coğrafya, yalnızca üretim biçimlerini değil, aynı zamanda uygarlıkların ekonomik farklılaşma süreçlerini de belirleyen bir unsur olmuştur.

Bu bağlamda ilk çağ uygarlıkları genel olarak iki temel ekonomik model altında incelenebilmektedir:

1. Nehir uygarlıkları (Mezopotamya ve Mısır): Tarımsal üretim, sulama faaliyetleri, ürün fazlası, tapınak ekonomisi ve merkezi yönetim anlayışıyla tanımlanır.
2. Akdeniz uygarlıkları (Antik Yunan ve Roma): Denizcilik, ticaret, zanaatkarlık ve şehir ekonomileri temelinde gelişmiştir (Yılmaz, 2008; Küçükkalay, 2021).

Antik Yunan ve roma uygarlıkları, coğrafyanın ekonomik sistem üzerindeki etkisini farklı bir biçimde yansıtmıştır. Antik Yunan, dağlık yapısı ve sınırlı tarım alanları nedeniyle deniz ticaretine, zanaatkârlığa ve koloniciliğe dayalı bir ekonomi geliştirmiştir. Bu coğrafi koşullar, Yunan şehir devletleri arasında ekonomik çeşitlilik yaratmıştır. Bununla birlikte ise Atina ticaret ve zanaat ile, Sparta ise tarım ve askeri ekonomiyle öne çıkmıştır (Mutlu, t.y.). Roma ise geniş ve verimli toprakları ile tarımsal üretim ve ticareti birleştirerek Akdeniz ekonomisinin merkezinde yer alan bir konumda kalmıştır. Roma yolları ve liman sistemleri, ekonomik bütünleşmenin temelini oluşturmuş, böylece devletin güçlü bir lojistik ve vergi ağı kurmasına olanak tanımıştır (Hitchner, 2012).

Bu bağlamda Mezopotamya, öngörülemez taşkın rejimleri ve kaynak kıtlığı nedeniyle doğayla mücadeleye dayalı bir kalkınma modeli geliştirmiştir. Buna karşılık Mısır, Nil Nehri'nin düzenli taşkın döngüsü sayesinde doğayla uyumlu ve sürdürülebilir bir ekonomik yapı kurmuştur (Çalışkan, 2015; Küçükkalay, 2021). Bu iki örnek, çevresel koşulların uygarlıkların ekonomik düşünce biçimlerini nasıl farklılaştırdığını göstermektedir.

Bu çalışma, coğrafyanın uygarlıkların ekonomik ve toplumsal yapıları üzerindeki belirleyici etkisini, iki temel nehir uygarlığı olan Mezopotamya ve mısır örnekleri üzerinden incelemektedir. Her iki medeniyet doğal çevreyle kurdukları farklı ilişki biçimleri aracılığıyla insanlık tarihinin ilk ekonomik örgütlenme modellerini geliştirmiştir. Mezopotamya'da iklimsel

belirsizlik ve taşkın rejimlerinin düzensizliği, toplumsal emeğin kolektif biçimde örgütlenmesini ve teknik yeniliklerin hızlanmasını zorunlu kılmıştır. Buna karşılık Mısır'da Nil nehrinin düzenli taşkın döngüsü, üretimin sürekliliğini güvence altına alarak merkezi bir ekonomik planlamanın gelişmesine olanak tanımıştır (Çalışkan, 2015; Küçükkalay, 2021).

Modern iktisat tarihçileri bu karşılaştırmayı günümüz kalkınma tartışmalarıyla ilişkilendirmektedir. Örneğin Küçükkalay (2021), Mezopotamya'nın yenilikçi fakat kırılğan yapısını, Mısır'ın ise istikrarlı fakat durağan kalkınma modelini, çağdaş ekonomilerde sürdürülebilirlik ve yenilik arasındaki dengeyi anlamak için önemli bir tarihsel referans noktası olarak değerlendirmektedir.

Teorik Çerçeve

Coğrafya ile ekonomi arasındaki ilişkiyi açıklamak için farklı teorik yaklaşımlar geliştirilmiştir. Bu yaklaşımlar, Mezopotamya ve Mısır gibi nehir uygarlıklarının kalkınma modellerini anlamada önemli bir çerçeve sunmaktadır.

Öncelikle Karl Wittfogel'in (1957) "*hidrolik toplum*" tezi, sulama sistemlerinin gelişiminin merkezi otoriteyi güçlendirdiğini ileri sürmektedir. Wittfogel'e (1957) göre, büyük ölçekli sulama projeleri ancak güçlü bir merkezi yönetimle sürdürülebilir hale gelmiştir. Bu yaklaşım, Mezopotamya'da sulama kanallarının inşası ve Mısır'da Nil taşkınlarının düzenlenmesi süreçlerini açıklamak için kullanılabilir (Küçükkalay, 2021). Bunun yanında Küçükkalay (2021), coğrafyanın ekonomik kurumların doğuşundaki rolünü vurgulayarak, doğal çevrenin sunduğu imkânların üretim biçimlerini ve toplumsal örgütlenmeyi doğrudan şekillendirdiğini belirtmektedir. Bu görüş, Mezopotamya'nın doğayla mücadeleye dayalı yenilikçi kalkınma modeli ile Mısır'ın doğayla uyumlu ve istikrarlı kalkınma modeli arasındaki farkı açıklamaktadır.

Çalışkan (2015), beşerî ve ekonomik coğrafyanın uygarlıkların gelişiminde belirleyici olduğunu, su kaynaklarının varlığı ve iklimsel istikrarın ekonomik sistemleri doğrudan etkilediğini ifade etmektedir. Bu bağlamda Mezopotamya'nın düzensiz taşkın rejimleri teknik yenilikleri zorunlu kılarken, Mısır'ın düzenli taşkın döngüsü planlı üretim ve merkezi bürokrasiyi desteklemiştir.

Bu teorik çerçeve, coğrafyanın yalnızca üretim biçimlerini değil aynı zamanda yönetim anlayışını ve toplumsal örgütlenmeyi de biçimlendirdiğini göstermektedir. Dolayısıyla Mezopotamya ve Mısır örnekleri, hidrolik toplum tezi ve coğrafya ile ekonomi ilişkisi bağlamında değerlendirildiğinde, farklı kalkınma dinamiklerinin tarihsel kökenleri daha net anlaşılmaktadır.

Mezopotamya'da Doğa ile Mücadeleye Dayalı Bir Kalkınma Modeli

Coğrafi Konum ve Tarihsel Çerçeve

Mezopotamya, “iki nehir arası ülke” anlamına gelir ve günümüzde Irak'ın güneyi ile Suriye'nin doğusunu kapsar. Bu topraklar, Sümer, Akad, Babil ve Asur gibi büyük uygarlıklara ev sahipliği yapmıştır. Bölgede şehir- devlet sistemi gelişmiş; Ur, Uruk, Lagaş ve Nippur gibi kentler erken dönemde hem ekonomik hem de dini merkezler haline gelmiştir (Yıldırım & Aytan, 2023).

Mezopotamya'nın coğrafi yapısı, geniş alüvyal ovalar, kurak iklim ve nehirlerin düzensiz taşkın döngüsüyle şekillenmiştir. Bu özellikler, insanları doğayı dönüştürmeye ve üretimi sürdürebilmek için kolektif çalışmaya yöneltmiştir. Bölgenin iklimi yaz aylarında son derece sıcak ve kurak, kışın ise taşkın riskinin yüksek olduğu bir dengeye sahiptir.

Mezopotamya'nın coğrafi konumu, yalnızca tarımsal üretimi değil aynı zamanda ticaret yollarını da şekillendirmiştir. Kurt & Atcı

(2020), bölgenin kuzeydeki dağlık alanlardan kereste ve maden, doğudaki İran platosundan değerli taşlar, batıdan ise Akdeniz ürünleriyle beslenen geniş bir ticaret ağına sahip olduğunu belirtmektedir. Bu stratejik konum, Mezopotamya'yı erken dönem uluslararası ticaretin merkezlerinden biri haline getirmiştir. Bu nedenle yerleşme alanları, su kaynaklarına yakın ve üretime uygun bölgelerde kurulmuştur (Bulut & Kurt, 2020). Coğrafi zorluklar, toplumsal iş birliğinin zorunlu hale getirmiş, bu durum hem ekonomik faaliyetlerde örgütlü planlamayı hem de siyasal otoritenin güçlenmesini beraberinde getirmiştir.

Ancak bu coğrafi çeşitlilik ve iklimsel belirsizlik, siyasal parçalanmayı da beraberinde getirmiştir. Yıldırım & Aytan (2023), şehir devletlerinin farklı coğrafi koşullara uyum sağlama çabalarının, merkezi bir siyasal birlik kurmayı zorlaştırdığını vurgulamaktadır. Bu nedenle Mezopotamya, güçlü ekonomik ve kültürel üretim merkezleri oluşturmasına rağmen, uzun vadeli siyasal istikrarı sağlayamamış ve sık sık rekabet halindeki kent devletleriyle birlikte anılmıştır.

Tarımsal Üretimde Nehirlerin Ekonomik Rolü

Dicle ve Fırat nehirleri, Mezopotamya ekonomisinin temel dayanağı olmuştur. Bu nehirler sulama imkanlarıyla tarımsal üretimi arttırmış, taşkın dönemlerinde taşıdıkları alüvyonlar toprağın verimlerini yükseltmiştir. Ancak taşkınların öngörülemezliği, halkı sürekli olarak sulama kanalları, setler ve bentler inşa etmeye zorlamıştır. Bu zorunluluk hem teknolojik yenilikleri hem de merkezi bir yönetim anlayışını beraberinde getirmiştir (Yıldırım & Aytan, 2023).

Küçükkalay (2021), Mezopotamya'nın kalkınma modelini "*doğayla mücadeleye dayalı*" olarak tanımlamakta ve bu mücadelenin teknik yenilikleri hızlandığını vurgulamaktadır. Sulama kanallarının inşası, taşkın yönetimi ve ürün kayıtlı sistemleri

bu zorunluluktan doğmuştur. Bu bağlamda Mezopotamya, çevresel riskleri yönetmek için erken dönem mühendislik ve bürokrasi örnekleri geliştirmiştir.

Dönemin mühendislik çalışmaları, üretim sürekliliğini sağlamak amacıyla merkezi otoritenin koordinasyonunda yürütülmüştür (Bulut & Kurt, 2020). Bu süreç, doğanın denetlenmesi ile kalkınma arasındaki ilişkinin erken bir örneğini oluşturmuştur.

Toplumsal Yapı, Ekonomi ve Yönetim Anlayışı

Mezopotamya ekonomisi temelde tarıma dayanmaktadır. Dicle ve Fırat nehirlerinden alınan sular, inşa edilen kanallar aracılığıyla tarlalara ulaştırılmaktadır. Başlıca ürünler arpa, buğday, hurma ve ketendir. Bu ürünler hem halkın temel besinini oluşturmuş hem de tapınak ambarlarında toplanarak yeniden dağıtılmıştır (Bulut & Kurt, 2020).

Tarımın yanı sıra hayvancılık, dokumacılık, çömlekçilik ve madencilik gibi tamamlayıcı üretim alanları da gelişme göstermiştir. Ekonominin temel birimi tapınak ve saray kurumu olmuştur. Tapınaklar yalnızca dini merkezler değil, aynı zamanda toprak yönetimi, iş gücü organizasyonu ve ürün dağıtımını gibi ekonomik görevleri üstlenmiştir. Ürün payları ve vergiler, devlet gelirlerinin temelini oluşturmuştur. Üretim fazlasının depolanması tapınak ve sarayların otoritesini güçlendirmiştir (Bulut & Kurt, 2020).

Bu kurumlar hem dini hem ekonomik merkezler olarak işlev görmüş, halktan alınan vergilerle sulama sistemlerinin bakımı ve yeni kanalların inşası finanse edilmiştir (Yıldırım & Aytan, 2023). Bu yapı, yönetim ile ekonominin birbirini desteklediği erken bir merkezi planlama modeli olmuştur.

Mezopotamya’da Babil Devleti’ne ait Hammurabi Kanunları da ekonomik düzenin kurumsallaşmasında önemli bir rol oynamıştır.

Bu kanunlar, özel mülkiyetin korunmasını, borç ilişkilerinin düzenlenmesini ve ticari anlaşmazlıkların çözülmesini sağlamıştır. Küçükcalay (2021), bu düzenlemelerin Mezopotamya'da ekonomik istikrarı artırmaya yönelik erken bir hukuk sistemi oluşturduğunu belirtmektedir.

Yazının Ortaya Çıkışında Ekonomik Etki

Mezopotamya'da yazının ortaya çıkışı (yaklaşık MÖ 3200), ekonomik faaliyetlerin kayıt altına alınması ihtiyacından doğmuştur. Tapınak ve saray merkezlerinde örgütlenen üretim süreçlerinde ürün miktarları, borç ilişkileri ve ücret ödemeleri kil tabletler üzerine kaydedilmiştir. Bu nedenle yazı, yalnızca iletişim aracı değil aynı zamanda ekonomik ve idari kontrolün bir unsuru haline gelmiştir. Bu kayıt sistemi üretimin denetimini kolaylaştırmış, ticaretin kurumsallaşmasını sağlamış ve bürokratik yapının gelişimini hızlandırmıştır (Bulut & Kurt, 2020; Yıldırım & Aytan, 2023).

Aktürk (2020), Sümer tapınak ekonomisi üzerine yaptığı çalışmada yazının ortaya çıkışının yalnızca ekonomik kayıtlarla sınırlı kalmadığını, aynı zamanda dini ve toplumsal düzenin sürdürülmesinde de kritik rol oynadığını vurgulamaktadır. Tapınak arşivlerinde tutulan kayıtlar hem üretim fazlasının depolanmasını hem de iş gücünün organizasyonunu belgeleyerek bürokratik kontrolün meşruiyetini güçlendirmiştir. Bu durum, yazının ekonomik bürokrasinin yanı sıra kültürel bir arşiv geleneğinin doğmasına da katkı sağladığını göstermektedir.

Mezopotamya bu yönüyle ekonomik bürokrasinin ve muhasebe geleneğinin doğduğu ilk uygarlıklardan biri olarak kabul edilmiştir. Çıvgın (2019) ise Geç Neolitik dönemde Kuzey Mezopotamya'da yazının öncüllerinin, geçim ekonomisinin çeşitliliğini ve topluluklar arası ilişkileri düzenlemek amacıyla kullanıldığını belirtmektedir. Bu bulgular, yazının yalnızca ekonomik kontrol için değil, aynı zamanda kültürel temasların ve

ticari etkileşimlerin kayıt altına alınmasında da işlev gördüğünü ortaya koymaktadır. Dolayısıyla yazının ortaya çıkışı, Mezopotamya’da kalkınma dinamiklerinin hem ekonomik hem de toplumsal boyutlarını kurumsallaştıran bir dönüm noktası olmuştur.

Kaynak Dağılımında Kalkınma Modeli ve Ticaret Anlayışı

Nehirlerin sağladığı ulaşım kolaylığı, şehirler arasında ürün taşımacılığını ve ticareti geliştirmiştir. Tahıl, hurma ve keten gibi ürünler nehir yolları üzerinden taşınmış, böylece bölgesel ticaret ağlarının temeli atılmıştır (Kurt & Atçı, 2020).

Üretim fazlası çevre bölgelerle yapılan ticarete önemli bir değişim aracına dönüşmüştür. Özellikle tahıl fazlası maden ve kereste karşılığında takas edilmiştir. Bu durum, Mezopotamya’yı erken dönem uluslararası ticaret ağlarının merkezlerinden biri haline getirmiştir (Kurt & Atçı, 2020).

Bölgedeki doğal kaynak dengesizliği, ekonomik çeşitliliğin gelişmesini zorunlu kılmıştır. Güney Mezopotamya’da taş, kereste ve metal madenlerinin eksikliği, halkı kuzeydeki dağlık alanlarla takas ilişkilerine yöneltmiştir. Böylece tarım dışı kaynaklara erişim sağlanmış hem ekonomik hem de kültürel etkileşim artmıştır (Kurt & Atçı, 2020; Yıldırım & Aytan, 2023).

Tüm bu unsurlar, Mezopotamya’nın doğa koşullarını denetleme çabasıyla şekillenen bir doğayla mücadele ekonomisi geliştirdiğini göstermektedir. Bu model, coğrafi belirsizliklerin yönetsel örgütlenmeyi ve kolektif emeği zorunlu kıldığı bir kalkınma anlayışının temelini oluşturmuştur (Küçükcalay, 2021).

Mezopotamya, doğayla mücadele zorunluluğu nedeniyle sürekli yenilik üreten, fakat çevresel belirsizlikler ve siyasal parçalanmışlık nedeniyle kırılğan bir kalkınma modeli geliştirmiştir. Bu durum, Mezopotamya’yı tarih boyunca teknik ilerlemenin

öncüsü fakat uzun vadeli istikrar açısından zayıf bir uygarlık haline getirmiştir (Küçükkalay, 2021).

Ekonomik Sistemde Toplum ve Din İlişkisi

Mezopotamya'da tarım, ekonominin merkezindeydi. Üretim fazlası ürünler tapınaklarda toplanıp rahip sınıfı tarafından dağıtılmaktaydı. Bu durum, dinin ekonomi üzerindeki hakimiyetini artırmış ve tapınak ekonomisi olarak adlandırılan bir modelin doğmasına neden olmuştur (Kurt & Atçı, 2020). Ayrıca, bölgedeki metal taş ve kereste eksikliği dış ticareti zorunlu kılmıştır. Mezopotamyalılar Anadolu'dan bakır, Lübnan'dan sedir ağacı, İran'dan taş ithal etmişlerdir. Bu ticaret, yazının ve hesap sistemlerinin gelişimini hızlandırmıştır (Küçükkalay, 2021).

Mezopotamya'da toplumda sınıfsal yapı belirgin bir şekilde dikkat çekmektedir. Rahipler ve yöneticiler üst sınıfı köylüler ve zanaatkarlar orta sınıfı oluşturmaktadır. Kölelik sistemi üretimin sürdürülebilirliği açısından önemli bir rol oynamıştır. Hukuk alanında Hammurabi Kanunları, ekonomik ilişkileri düzenleyerek özel mülkiyetin korunmasını sağlamıştır (Kurt & Atçı, 2020).

Kalkınma Dinamikleri

Mezopotamya'da doğayla mücadele, toplumsal örgütlenmeyi belirlemiştir. Düzensiz taşkınlar ve kuraklık, kolektif çalışmayı zorunlu kılmıştır. Bu durum, merkezi yönetimlerin ekonomik üretimi denetlemesine yol açmıştır. Bu yönüyle Mezopotamya ekonomisi risk yönetimine dayalı kalkınma modeli olarak tanımlanabilmektedir (Bulut & Kurt, 2020).

Mezopotamya'da kalkınma dinamiklerinin bir diğer yönü, yazının ortaya çıkışında görülebilmektedir. Yıldırım & Aytan, (2023), ürün kayıtlarının ve vergi yükümlülüklerinin kil tabletlere işlenmesinin, ekonomik faaliyetlerin düzenlenmesinde kritik rol oynadığını belirtmektedir. Bu kayıt sistemi, yalnızca üretim ve

ticaretin takibini kolaylaştırmamış, aynı zamanda bürokratik yapının gelişimini hızlandırarak kalkınma sürecine kurumsal bir boyut kazandırmıştır.

Mezopotamya'nın ticari ağı geniş kılmasına rağmen coğrafi riskler nedeniyle ekonomik istikrar sürekli tehdit altında kalmıştır. Bu nedenle, şehir devletleri sık sık savaflara girmiş, ekonomik kaynaklar askeri harcamalara yönlendirilmiştir.

Mezopotamya'nın kalkınma dinamiklerinde dış ticaretin rolü göz ardı edilemez şekildedir. Kurt & Atıcı (2020), bölgedeki tahıl fazlasının kuzeydeki dağlık alanlardan kereste ve maden karşılığında takas edildiğini, bunun da Mezopotamya'yı erken dönem uluslararası ticaret ağlarının merkezlerinden biri haline getirdiğini vurgulamaktadır. Bu ticaret ilişkileri, ekonomik çeşitliliği artırmış ancak aynı zamanda dış kaynaklara bağımlılığı güçlendirerek kalkınma sürecini kırılgan hale getirmiştir.

Mısır'da Doğa ile Uyum İçinde Ekonomik Süreklilik

Coğrafi Koşulların Ekonomik ve Toplumsal Yapıya Etkileri

Mısır, Afrika'nın kuzeydoğusunda, Nil Nehri boyunca uzanan dar fakat son derece verimli bir vadi üzerine kuruludur. Uygarlığın gelişiminde en belirleyici unsur, Nil'in taşkınlarının düzenli ve öngörülebilir olmasıdır. Her yıl tekrarlanan bu taşkınlar, toprağı besleyen alüvyonlar bırakarak tarıma elverişli alanların sürekliliğini sağlamıştır (Sertyeşilışık, 2015).

Nil Nehri yaklaşık 1200 kilometre boyunca Mısır'ı kuzeyden güneye kat etmekte, taşkınlar genellikle Temmuz ve Ekim ayları arasında yaşanmaktadır. Kasım ayında sular çekilmekte ve tarım faaliyetleri başlamaktadır. Bu doğal döngü, yıllık tarım takviminin temelini oluşturmaktadır (Sertyeşilışık, 2015). Mısır'ın batısında Sahra Çölü doğusunda ise Arap Çölü yer almaktadır. Bu doğal bariyerler hem dış saldırılara karşı koruma sağlamış hem de uzun

dönemli siyasal istikrarı desteklemiştir. Böylece uygarlık, dış etkenlerden büyük ölçüde bağımsız olarak merkezileşmiş bir yönetim modeli geliştirmiştir (Tür, 2009).

Nil havzasının coğrafi bütünlüğü, Mısır'da doğayla uyumlu bir yaşam biçimini geliştirilmesini sağlamıştır. Nil'in düzenli taşkın döngüsü yalnızca tarımsal üretimin sürekliliğini değil, aynı zamanda merkezi bürokrasinin güçlenmesini de sağlamıştır. Tür (2009), Mısır'da devletin üretim fazlasını vergiler yoluyla topladığını ve bu fazlayı kamu projelerinin finansmanında kullandığını belirtmektedir. Bu sistem, piramit inşaatları gibi büyük ölçekli projelerin gerçekleştirilmesine imkân tanımış, aynı zamanda halkın beslenme güvenliğini desteklemiştir. Sertyeşilışık (2015) ise Nil'in sağladığı bu çevresel istikrarın, Mısır toplumunda düzenli iş bölümü ve güçlü bir memur sınıfının ortaya çıkmasına zemin hazırladığını vurgulamaktadır. Dolayısıyla coğrafi koşullar, yalnızca üretim biçimini değil, aynı zamanda toplumsal örgütlenme ve siyasal istikrarı da doğrudan şekillendirmiştir.

Nil'in taşkın rejimi düzenli olması sayesinde üretim planlaması önceden yapılabilmekte, tarım mevsimleri ve iş bölümü doğanın döngüsüne göre organize edilebilmektedir. Bu çevresel istikrar, mısır toplumunun ekonomik sistemine ve sosyal yapısına denge kazandırmıştır.

Nil Nehrinin Ekonomik Rolü

Nil'in taşkın rejimi, mısırlıların üretim faaliyetlerini belirleyen en temel çevresel unsurdur. Taşkınlar sonrasında geride kalan alüvyon tabakası toprağın doğal gübreye beslenmesini sağlayarak sürekli tarımı mümkün kılmıştır (Sertyeşilışık, 2015). Mısır ekonomisi esas olarak tahıl üretimi, özellikle buğday ve arpa üzerine kurulmuştur. Bunun yanında keten, üzüm ve hurma gibi ürünler de yetiştirilmiştir. Nil boyunca uzanan kanallar, sulama sistemlerinin etkin biçimde kullanılmasını sağlamıştır. Bu ise, kurak

ve taşkın dönemler arasında üretimin dengeli sürdürülmesine imkân tanımıştır (Sertyeşilışık, 2015; Küçükkalay, 2021).

Mısır'da tarımsal üretimin verimliliği, devlet gelirlerinin artmasında etkin bir rol oynamıştır. Firavun yönetimi, toprak mülkiyetini elinde bulundurarak üretim fazlasını vergiler yoluyla toplamış ve bu fazlayı kamu projelerinin finansmanı ile halkın beslenmesinde kullanmıştır (Tür, 2009). Nil, yalnızca bir tarım kaynağı değil aynı zamanda ulaşım ve ticaret yolu olarak da işlev görmüştür. Nehir üzerinden ürünlerin taşınması, kuzey-güney ekseninde ekonomik bütünleşmeyi sağlamış, Mısır'ı Afrika ile Asya arasında önemli bir ticaret merkezi haline getirmiştir (Sertyeşilışık, 2015).

Nil nehrinin sağladığı bu avantajlar sayesinde Mısır, Mezopotamya'ya kıyasla daha istikrarlı ve merkezîyetçi bir ekonomik model ortaya koymuştur. Nehrin öngörülebilir taşkın döngüsü, üretim ve ticarete sürekliliği desteklemiştir (Sertyeşilışık, 2015). Nil'in sağladığı kaynak bolluğu, Mısır'ın doğa ile uyumlu kalkınma modelinin temelini oluşturmuştur.

Nil'in ekonomik işlevi yalnızca üretim ve ticaretle sınırlı kalmamıştır. Eserlere göre, nehir aynı zamanda Mısır toplumunda dini ve kültürel bir anlam taşımıştır. Sertyeşilışık (2015), Nil'in düzenli taşkınlarının halk tarafından kutsal bir döngü olarak görüldüğünü ve bu döngünün firavun otoritesinin meşruiyetini güçlendirdiğini belirtmektedir. Bu durum, ekonomik düzenin dini sembollerle desteklenmesine ve toplumsal istikrarın pekişmesine katkı sağlamıştır. Tür (2009) ise Nil'in sağladığı ulaşım kolaylığının, Mısır'ın Afrika ve Asya arasında kültürel etkileşim merkezi haline gelmesine yol açtığını vurgulamaktadır. Böylece Nil, ekonomik sürekliliğin yanı sıra kültürel bütünleşmenin de temel taşı olmuştur.

Coğrafyanın Toplumsal Yapıya Etkileri

Nil nehrinin öngörülebilirliği, mısır toplumunun istikrarlı bir sosyal yapı oluşturulmasına olanak tanımıştır. Her yıl tekrarlanan üretim döngüsü, halkın iş bölümünün düzenli hale gelmesini sağlamış, tarım, sulama ve inşaat faaliyetleri dönemsel olarak planlanmıştır (Tür, 2009). Tarımsal üretimin sürekliliği, merkezi otoritenin güçlenmesini desteklemiştir. Böylece coğrafya, yalnızca üretim biçimini değil, toplumun örgütlenme ve yönetim modelini de belirler hale gelmiştir. Bununla birlikte firavun hem dini hem ekonomik anlamda düzenin koruyucusu kabul edilmiştir.

Sulama sistemlerinin bakımı, taşkın takviminin izlenmesi ve vergi toplama süreçleri, bürokratik bir örgütlenmeyi zorunda kılmıştır. Bu nedenle Mısır, tarih boyunca güçlü bir memur sınıfına sahip olmuştur (Sertyeşilışık, 2015). Üretim fazlası, zanaatkârların ve ticaretin gelişimini teşvik etmiş olup, rahipler, memurlar ve zanaatkârlar gibi toplumsal sınıfların oluşmasına yol açmıştır. Bu sayede ekonomik refahın artması, kültürel gelişimi de beraberinde hızlandırmıştır (Sertyeşilışık, 2015; Tür, 2009).

Mısır'da bürokratik örgütlenmenin güçlenmesi yalnızca ekonomik düzenin sürdürülmesini değil, aynı zamanda siyasal otoritenin meşruiyetini de pekiştirmiştir. Yılmaz (2008), üretim fazlasının kayıt altına alınması ve arşivlenmesinin, devletin uzun vadeli planlama yapabilmesine olanak sağladığını belirtmektedir. Bu kayıt sistemi, vergi toplama ve ürün dağıtımında düzeni korurken, aynı zamanda kültürel bir arşiv geleneğinin doğmasına zemin hazırlamıştır. Sertyeşilışık (2015) ise bu bürokratik yapının güçlü bir memur sınıfı yaratmasının, toplumsal hiyerarşiyi belirginleştirdiğini ve firavun otoritesinin ekonomik olduğu kadar ideolojik açıdan da desteklenmesine katkı sağladığını vurgulamaktadır. Böylece Mısır'da coğrafi istikrar, yalnızca ekonomik sürekliliği değil, aynı zamanda siyasal ve kültürel bütünlüğü de şekillendirmiştir.

Küçükcalay (2021), Mısır'da merkezi bürokrasinin ekonomik yaşamın kalbinde yer aldığını belirterek, devletin üretim,

dağıtım ve vergilendirme süreçlerinde etkin bir rol oynadığını dile getirmektedir. Bu sistem hem ekonomik hem de toplumsal istikrarın yüzyıllar boyunca korunmasına katkıda bulunmuştur. Mısır, doğayla uyum içinde geliştirdiği bu planlı ekonomi modeliyle Mezopotamya'dan farklı olarak istikrarlı bir kalkınma örneği sunmuştur.

Mezopotamya ve Mısır'da Coğrafi Koşulların Ekonomik Sistem ve Kalkınma Farklılığına Etkisi

Doğal Koşulların Ekonomi Üzerindeki Belirleyiciliği

İlk çağ uygarlıklarında ekonomik sistemler, büyük ölçüde doğal çevre koşullarına bağlı olarak gelişmiştir. Su kaynaklarının varlığı, toprağın verimliliği, iklimsel istikrar ve çevresel risk düzeyi; üretim biçimlerini, toplumsal örgütlenmeyi ve yönetim anlayışını doğrudan şekillendirmiştir. Bu bağlamda Mezopotamya ve Mısır, insanlık tarihinin en erken nehir uygarlıkları olarak doğa ve ekonomi ilişkisinin en belirgin örneklerini sunmaktadır (Çalışkan, 2015; Küçükkalay, 2021).

Mezopotamya, Dicle ve Fırat nehirleri arasında yer alan geniş bir alüvyon ovasıdır. Ancak nehirlerin taşkın rejimi düzensiz ve öngörülemezdir. Bu nedenle bölge halkı, taşkınları kontrol altına alabilmek için erken dönemden itibaren gelişmiş sulama kanalları ve bent sistemleri kurmak zorunda kalmıştır. Bu çabalar, geniş ölçekli iş gücü organizasyonu ve güçlü bir idari koordinasyon gerektirmiştir (Bulut & Kurt, 2020).

Mezopotamya'da bu çevresel belirsizlikler, yalnızca üretim tekniklerini değil aynı zamanda toplumsal ilişkileri de biçimlendirmiştir. Yıldırım & Aytan, (2023), sulama sistemlerinin inşası için ortak iş gücü kullanımının, erken dönemden itibaren kolektif örgütlenmeyi zorunlu kıldığını ve bunun şehir devletlerinin ortaya çıkışına zemin hazırladığını belirtmektedir. Dolayısıyla doğal

koşullar, ekonomik üretim kadar siyasal yapılanmanın da temel belirleyicisi olmuştur.

Bu duruma karşılık Mısır'da Nil nehrinin taşkınları düzenli ve mevsimseldir. Her yıl aynı dönemde yükselen ve çekilen Nil, verimli alüvyonlar bırakarak toprağın doğal olarak beslenmesini sağlamıştır. Bu öngörülebilirlik, tarım faaliyetlerinin planlı biçimde yürütülmesine olanak tanımış ve merkezi planlamayı mümkün kılmıştır. Böylece Mısır'da uzun vadeli ekonomik istikrarı koruyabilen bürokratik bir yönetim yapısı gelişmiştir (Sertyeşılışık, 2015; Tür, 2009).

Nil'in düzenli taşkın döngüsü Mısır'da yalnızca tarımsal üretimi değil aynı zamanda toplumsal hiyerarşiyi de şekillendirmiştir. Sertyeşılışık (2015), taşkın takviminin öngörülebilirliğinin iş bölümünü kolaylaştırdığını ve güçlü bir memur sınıfının ortaya çıkmasına katkı sağladığını vurgulamaktadır. Bu düzenli çevresel yapı, firavun otoritesinin meşruiyetini pekiştirmiş ve ekonomik istikrarın siyasal istikrarla birleşmesine olanak tanımıştır.

Coğrafyanın Ekonomiye Yön Verişi

Mezopotamya'daki düzensiz iklim ve kaynak kıtlığı, toplumu dışa açılmaya zorlamıştır. Güney bölgelerde taş, kereste ve metal madenlerin azlığı, halkı kuzeydeki dağlık alanlarla ve çevre medeniyetlerle takas ticaretine yöneltmiştir. Bu durum, Mezopotamya'da erken dönem dış ticaretin ve parasal ilişkilerin doğmasına yol açmıştır (Yıldırım & Aytan, 2023). Bir diğer taraftan ticaretin gelişmesi, yazının ve kayıt sistemlerinin doğmasını hızlandırmış, böylece ekonomik hayat bürokratik bir yapıya bürünmüştür.

Mısır'da ise zengin taş ocakları, verimli topraklar ve sürekli su kaynakları sayesinde içe dönük, kendi kendine yeten bir ekonomi modeli gelişmiştir. Nil taşkınlarının öngörülebilirliği sayesinde

Üretim planlı biçimde yapılımtır. Bu durum ise, toplumsal iŖ bölümünün istikrarlı biçimde sürdürülmesini saęlamıŖtır. Tarım fazlası, firavun yönetiminin kontrolünde ambar ekonomisi içinde depolanmıŖ ve yeniden dağıtılmaya hazırlanmıŖtır (Tr, 2009). Bu yapı, mısır ekonomisinin sürdürülebilirliğini desteklemiŖ ve üretimle yönetim arasında güçlü bir denge kurmuŖtur.

Coğrafi evreye uyum, her iki uygarlığın yönetim biçimlerini de doğrudan etkilemiŖtir. Mezopotamya'da farklı Ŗehir devletleri arasında su kaynakları ve ticaret yolları içinde rekabet yaŖanmıŖ, bu durum siyasal birliği zorlamıŖtır. Buna karŖılık Mısır'ın coğrafi bütünlüğü, Nil boyunca uzanan yerleŖimlerin merkezi otorite altında birleŖmesine imkân tanımıŖtır. Böylece Mısır'da siyasal birlik ve ekonomik planlama eŖ zamanlı geliŖmiŖtir (Küçükkalay, 2021).

Kalkınma Farklılıkları ve Uzun Vadeli Etkiler

Coğrafi koŖulların farklılığı, Mezopotamya ve Mısır'ın kalkınma dinamiklerini köklü biçimde ayırmıŖtır. Mezopotamya da doğa ile mücadele, teknik yenilikleri teŖvik etmiŖtir. Kanal inŖası, su ölçüm sistemleri, matematiksel hesaplama ve yazılı kayıtlar bu zorunluluktan doęmuŖtur. Ancak evresel tehditlerin sürekliliği ve siyasal paralanmıŖlık, uzun vadeli ekonomik istikrarı engellemiŖtir. Bu nedenle Mezopotamya, sürekli yenilik üreten ama kırılgan bir kalkınma yapısına sahip olmuŖtur (Yıldırım & Aytan, 2023; Küçükkalay, 2021).

Mısır'da ise Nil'in sağladığı coğrafi koruma ve verimli tarım alanları, istikrarlı bir ekonomik büyümeyi desteklemiŖtir. TaŖkınların düzenliliği, devletin üretim fazlasını planlı biçimde toplamasını ve kamu yatırımlarını sürdürmesine imkân vermiŖtir. Bu durum, Mısır'a uzun dönemli merkezi kalkınma modeline dayanan bir ekonomi haline getirmiŖtir (SertyeŖilŖık, 2015; Tr, 2009).

Böylelikle Mısır'ın doğası gereği yeniliğe olan ihtiyacı azaltmıŖ; Mezopotamya'ya kıyasla teknolojik ilerleme daha sınırlı

kalmıştır. Mezopotamya'da coğrafi zorluklar yenilik üretmeyi zorunlu kılarken, Mısır'da doğanın düzenliliği ekonomik sürekliliği bununla birlikte durağanlığı beraberinde getirmiştir.

Sonuç ve Değerlendirme

İlk çağ uygarlıkları, doğayla kurdukları ilişki biçimi üzerinden ekonomik ve toplumsal yapılar geliştirmiştir. Mezopotamya ve Mısır, bu ilişkinin iki farklı modelini temsil etmektedir. Mezopotamya'da doğa, öngörülemez taşkınlar, kuraklık ve kaynak yetersizliğiyle mücadele edilmesi gereken bir güç iken, Mısır'da ise düzenli döngüleri ile insana istikrar sağlayan bir denge unsuru olmuştur. Bu iki çevresel gerçeklik hem ekonomik sistemlerin hem de kalkınma biçimlerinin yönünü belirlemiştir (Küçükkalay, 2021). Bu yön ise daha sonraki zamanlarda insanın karar alma mekanizmasını ve eğilimlerini ortaya çıkarmıştır.

Mezopotamya'da doğayla mücadele zorunluluğu, teknolojik yenilikleri ve örgütlü çalışmayı teşvik etmiştir. Sulama kanallarının inşası, taşkın yönetimi, ürün kayıt sistemleri ve ticaret ağlarının gelişimi çevresel belirsizliğin bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır. Ancak bu yenilikçi dinamizm, uzun vadeli bir siyasal birlik ve ekonomik istikrar kurmaya yetmemiştir. Sürekli değişen çevre koşulları, şehir devletlerinin rekabetini arttırmış ve ekonomik dalgalanmaları beraberinde getirmiştir (Yıldırım & Aytan, 2023). İnsan yaşamı değişen koşullar içerisinde kendine bir yön bulma çabası altına girmiştir.

Mısır'da ise doğanın düzenliliği, merkezi otoritenin güçlenmesine ve ekonomik sistemin uzun vadeli istikrarına zemin hazırlamıştır. Nil nehrinin taşkın döngüsü, üretimin sürekliliğini sağlamış; bu üretim fazlası, devlet eliyle toplanarak yeniden dağıtılmıştır. Böylece Mısır'da doğayla uyumlu kalkınma modeli oluşmuştur. Bu model, yenilikten çok sürekliliğe ve toplumsal istikrara dayanmıştır (Sertyeşilışık, 2015; Tür, 2009).

Kalkınma açısından bakıldığında, Mezopotamya'nın çevresel zorluklara verdiği tepkiler teknolojik ilerlemeyi ve bilgi üretimini hızlandırmıştır. Matematik, yazı, sulama teknikleri ve ticaret sistemleri bu zorunluluktan doğmuştur. Buna karşılık mısır, doğanın sağladığı güvenli çerçeve içinde, uzun ömürlü bir ekonomik istikrarı yakalamış ancak yeniliğe duyulan ihtiyaç sınırlı kalmıştır. Bu nedenle Mezopotamya yenilikçi fakat kırılğan, Mısır ise istikrarlı fakat durağan bir kalkınma çizgisi izlemiştir (Küçükkalay, 2021). Uygarlıklarda yenilikçilik ve istikrar kavramının ayrı ayrı kullanıldığında etkisinin görülemediği, önemli olanın bir denge içerisinde birleşmesi olduğu önemle ortaya çıkmıştır.

Bu karşılıklı, uygarlıkların çevresel koşullara verdikleri farklı tepkilerin uzun vadeli sonuçlarını göstermektedir. Yıldırım & Aytan, (2023), Mezopotamya'nın sürekli değişen çevre koşulları nedeniyle siyasal parçalanmışlık yaşadığını, buna karşılık Mısır'ın coğrafi koruma sayesinde merkezîyetçi bir düzeni sürdürdürebildiğini vurgulamaktadır. Dolayısıyla kalkınma modelleri yalnızca ekonomik değil, aynı zamanda siyasal istikrarın da belirleyicisi olmuştur.

Coğrafya, yalnızca üretim koşullarına değil aynı zamanda uygarlıkların düşünme biçimini ve yönetim anlayışını ele alışını da şekillendirmiştir. Mezopotamya'nın doğayla mücadeleye dayalı kalkınma modeli, insanoğlunun çevresel zorluklar karşısında örgütlenme kapasitesini gösterirken, Mısır'ın doğayla uyumlu kalkınma modeli, istikrarın sürdürülebilirlik üzerindeki etkisini ortaya koymaktadır.

Bu noktada coğrafyanın uygarlıkların zihniyet dünyasını da biçimlendirdiği görülmektedir. Sertyeşilşık (2015), Mısır'da doğanın düzenliliğinin dini sembollerle bütünleşerek firavun otoritesini meşrulaştırdığını, Mezopotamya'da ise doğayla mücadele zorunluluğunun insanın teknik becerilerini ve örgütlenme kapasitesini öne çıkardığını belirtmektedir. Böylece çevresel

koşullar, yalnızca ekonomik değil kültürel ve ideolojik yapıları da şekillendirmiştir.

Bu iki örnek, günümüz kalkınma anlayışı açısından da önemlidir. Modern ekonomilerde çevresel sürdürülebilirlik, doğal kaynak yönetimi planlı üretim, antik çağlardan beri süregelen doğa-ekonomi ilişkisinin devamıdır. Dolayısıyla Mezopotamya ve Mısır, yalnızca ilk çağ tarihinin değil, bugünün ekonomik düşüncesinin de temel taşlarını oluşturmaktadır (Küçükkalay, 2021). Böylesine bir durum ise, uygarlıkların geliştirdiği uygulamaların günümüz ekonomik yapısının bu haline gelmesinde bir yeri olduğunu açıkça sunmaktadır.

Modern kalkınma tartışmalarında bu tarihsel örnekler, sürdürülebilirlik ve yenilik arasındaki dengeyi anlamak açısından önemlidir. Tür (2009), Mısır'ın istikrarlı fakat durağan modelinin günümüz devletlerinde uzun vadeli planlamaya örnek teşkil ettiğini, Yıldırım & Aytan, (2023) ise Mezopotamya'nın yenilikçi fakat kırılabilir yapısının, çevresel belirsizliklerle karşı karşıya kalan modern ekonomiler için uyarıcı bir ders sunduğunu ifade etmektedir. Bu nedenle antik uygarlıkların kalkınma deneyimleri, günümüz iktisat politikalarının tarihsel arka planını zenginleştirmektedir. Bu deneyimler uygarlıklardaki ekonomik başarının temelini sadece maddi kaynaklı değil, toplumların sosyal hayatı, ekonomik olaylara verdikleri tepki ve etnik kökenlerine de bağlı olduğu çıkarımlarını sunmaktadır.

Kaynakça

Aktürk, M.Y. (2020). *Mezopotamya'da Sümer tapınak ekonomisi modeli: Anadolu ve eski Yunan etkileşimleri*, Doktora tezi, Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Bulut, E., & Kurt, M. (2020). *MÖ 3. ve 2. binyıllarda Mezopotamya'da sulama kanalları ve toplumsal yaşama etkileri*. Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 30(2), 415–426. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/firatsbed/article/701578>

Çalışkan, O. (2015). Genel beşerî ve ekonomik coğrafya. Ankara Üniversitesi Açık Ders Kaynakları. <https://acikders.ankara.edu.tr>

Çıvgın, İ. (2019). *Kuzey Mezopotamya ve Kuzey Levant'ta Geç Neolitik 1-2 (MÖ. 7000-6300): Geçim Ekonomisi, Maddi Kültür, İlk Çanak-Çömlekler ve Kültürel Temas*. Current Research in Social Sciences, 5(2), 95-129. <https://doi.org/10.30613/curesosc.525427>

Hitchner, R. B. (2012). *Roads, integration, connectivity, and economic performance in the Roman Empire*. In S. E. Alcock, J. Bodel, & R. J. A. Talbert (Eds.), *Highways, byways, and road systems in the pre-modern world* (pp. 222–234). Wiley-Blackwell. https://www.researchgate.net/publication/286987472_Roads_Integration_Connectivity_and_Economic_Performance_in_the_Roman_Empire

Karakuzulu, Z. (2015). *Anadolu'da İlk Çağ medeniyetlerinin gelişimini destekleyen coğrafi şartlar ve Türkiye'nin bugünkü coğrafi potansiyelini doğru kullanabilmesinin önemi*. Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Yayınları. [--88--](https://www.ayk.gov.tr/wp-content/uploads/2015/01/KARAKUZULU-Zerrin-ANADOLU%E2%80%99DA-%C4%B0LK-%C3%87A%C4%9E-</p></div><div data-bbox=)

MEDEN%C4%B0YETLER%C4%B0N%C4%B0N-
GEL%C4%B0%C5%9E%C4%B0M%C4%B0N%C4%B0-
DESTEKLEYEN-CO%C4%9ERAF%C4%B0-
%C5%9EARTLAR-VE-
T%C3%9CRK%C4%B0YE%E2%80%99N%C4%B0N-
BUG%C3%9CNK%C3%9C-CO%C4%9ERAF%C4%B0-
POTANS%C4%B0YEL%C4%B0N%C4%B0-DO%C4%9ERU-
KULLANAB%C4%B0LMES%C4%B0N%C4%B0N-
%C3%96NEM%C4%B0.pdf

Kurt, M., & Atcı, E. (2020). *MÖ 2. binyıl Mezopotamya devlet ve toplum hayatında tahılın yeri. Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 44, 43–62. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/susbed/article/925050>

Küçükkalay, A. M. (2021). *Dünya iktisat tarihi*. Beta Yayınları.

Mutlu, A. (t.y.). *Antik Yunan kentleri (Polis)* [Ders notları]. Ondokuz Mayıs Üniversitesi.

Sertyeşılışık, E. (2015). *Mısır'ın su sorununun ekonomi politik açıdan incelenmesi. Türk Bilimsel Derlemeler Dergisi*, 8(1), 67–72.

<https://dergipark.org.tr/en/pub/derleme/article/389306><https://>

Tür, Ö. (2009). *Mısır'da ekonomik kalkınma çabaları. İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, 41, 183–202. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/iusiyasal/article/5992>

Yıldırım, E. & Aytan, O.A. (2023). *Mezopotamya'da tarımsal üretimin devamlılığı için krallığın finanse edilmesi: Vergilendirme. Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 20(1), 289-299. Doi: 10.33437/ksusbd.1141642

Yılmaz, B. (2008). *İlkçağ Anadolu uygarlıklarında Sosyo-Ekonomik ve Kültürel Yapı Bağlamında Kütüphane/Arşiv Kurumu*.

Türk Kütüphaneciliği, 22(3), 351–376.
<https://izlik.org/JA66UU92LF>

Wittfogel, K. A. (1957). Oriental despotism: A comparative study of total power. Yale University Press.
<https://archive.org/details/orientaldespotis00witt/page/n5/mode/2up>

BÖLÜM 3

YAPAY ZEKÂDA GELECEK SENARYOLARI: KADIN İSTİHDAMI VE ALGORİTMİK ŞEFFAFLIĞIN SINIRLARI

CAHİDE GÖĞÜSDERE¹

Giriş

Teknolojik gelişmeler hayatı kolaylaştırmakla birlikte çeşitli olumsuzluklara da neden olabilmektedir. Yeni teknolojilerin iş hayatında yer edinmeye başlamasıyla dijitalleşmenin mesleklere yansması ve işgücü piyasasına etkileri konuları ön plana çıkmaya başlamıştır. Dolayısıyla YZ teknolojisi işgücünü etkilemektedir. İşgücünün dijital becerilerinin artırılması istihdamda bir takım değişikliklere neden olmaktadır. Özellikle çalışma kavramı zaman ve mekân yönünden incelendiğinde işgücü piyasasında rekabet ve işsizlik oranları artmaktadır.

Teknolojik gelişmelerin hızla ilerlemesinin işgücü piyasasında ortaya çıkardığı sorunlardan biri de cinsiyet eşitsizliğidir. Dijitalleşme süreci erkek çalışanlardan çok kadın çalışanları olumsuz yönde etkilemektedir. İşgücü piyasalarındaki

¹ Dr. Hazine ve Maliye Bakanlığı, Orcid: 0000-0002-6088-4595

mevcut cinsiyet eşitsizliği YZ uygulamaları nedeniyle kadınlar aleyhinde daha çok derinleşmektedir.

Kesin bir tarihi bilinmemekle beraber YZ ile ilgili çalışmaların çok eskilere dayandığı söylenebilir. Sanayi devrimleri ile birçok yenilik ortaya çıkmakla birlikte ülkeler açısından değerlendirildiğinde rekabet ortaya çıkmaktadır. Her alanda rekabet üstünlüğü sağlamak mümkün görünmemektedir. Dördüncü sanayi devrimi ile iyice hızlanan YZ uygulamaları bir yandan gelişmeye hız verirken diğer yandan çeşitli riskleri de beraberinde getirmektedir. Özellikle istihdam alanındaki YZ uygulamalarının geleceğindeki belirsizlikler sürmektedir. Çünkü YZ teknolojisi istihdam sektörüne entegre edilmeye çalışılırken, bu sürecin başarısız olarak YZ'nin önce insanlar tarafından tercih edilmesi ve daha sonra YZ'nin tek başına sektörleri ele geçirebilmesi tehlikesi bulunmaktadır.

YZ teknolojisi var olan veriler üzerinden çeşitli algoritmalar yoluyla çalışmaktadır. Dolayısıyla bu teknoloji de cinsiyet eşitsizliklerini içeren uygulamalara neden olabilecektir. Cinsiyete duyarlı politikaların mevcut olabilmesi bu açıdan zor görünmektedir. Hali hazırda zaten derinleşen bir eşitsizlik söz konusu iken bu eşitsizliğin daha da ileri gideceği düşünülmekte olup insan ırkının sona erdiği aşamada bile eşitsizliklerin robo-insan döneminde devam edeceği tahmin edilmektedir. Bu süreçte dijitalleşen eril tahakkümün sonunun gelmesi zordur. Bütün bunlara cinsiyete dayalı ayrımcılık da eklendiğinde sektörlerdeki eşitsizliğin varlığı sonsuza kadar sürecek gibi gözükmemektedir. Bu kapsamda YZ'nin kadın istihdamı üzerindeki etkileri de olumsuz yönde olacaktır. Çalışmada öncelikle konuya ilişkin bazı kavramlar açıklanacaktır. Daha sonra sanayi devrimleri ve YZ'nin tarihçesi hakkında hakkında kısa açıklamalara yer verilecektir. YZ ve kadın ekseninde eril tahakkümün dijitalleşmesi, YZ ve dijital cinsiyet ayrımı, YZ'nin kadın istihdamı üzerine etkileri başlıkları altında YZ ve kadın konusu ayrıntılı olarak incelenecektir. Ayrıca günlük hayatımızın

önemli sorunlarından biri olan ne istihdamda ne eğitimde (NEET) kadınlar da YZ ekseninde ele alınacaktır. Akabinde sıfır istihdam varsayımı altında algoritmik şeffaflığın imkânsız olacağı konusu çeşitli senaryolar bağlamında ortaya konmaya çalışılacaktır.

Kavramsal Arka Plan

Çalışmada YZ konusu kadın istihdamı açısından analiz edileceği için öncelikle bazı kavramların ilgili literatüre atfen açıklanması yararlı olacaktır.

Yapay Zekâ Kavramı

YZ kavramı, insan zekâsının bilgisayarla taklit edilmesi veya insan davranışlarının makine tarafından yapılmasıdır. YZ bilgisayar programları oluşturmak suretiyle zekânın yapısını inceler. YZ sistemleri, gerek fiziksel ve gerekse dijital çevreyi algılayarak elde ettiği verileri anlamlandırır ve hedeflenen amaçlara ulaştırabilecek isabetli eylemleri belirleyen, insanlar tarafından tasarlanan sistemlerdir. YZ, makine öğrenmesi kapsamında derin öğrenme, pekiştirmeye dayalı öğrenme vb, makine çıkarsaması kapsamında planlama, zaman programlama, arama vb, robotik kapsamında kontrol, algılama, sensörler, vb. tekniklerin siber-fiziksel sistemlere entegre edilebilmesini içermektedir (European Commission, 2018).

İstihdam Kavramı

İstihdam kavramı; geniş anlamda emek, sermaye, müteşebbis ve toprak olarak sıralanabilen bütün üretim faktörlerinin kullanımda bulunmasını, dar anlamda ise emek faktörü kapsamında bilfiil çalışanların sayısını ifade etmektedir.

Ne Eğitimde Ne İstihdamda (NEET) Kavramı

NEET kavramı İngilizce’de “Not in Employment, Education or Training” baş harfleri olarak kullanılmaktadır. Bu kavram 1990’lı yıllarda Birleşik Krallık’ta ortaya çıkan bir kavramdır. Kavram, istihdamda ya da eğitimde olmayan gençlerin 1986 tarihli İngiliz

Sosyal Güvenlik Yasasında tanımlanması için kullanılmıştır. Amaç 16-18 yaşları arasında olan ve istihdamda veya eğitim/öğretimde olmama durumunda olan gençlerin işgücü piyasasındaki statüsünü tanımlamaktır (Istance vd.,1994).

Sıfır İstihdam Kavramı

Sıfır istihdam kavramı, izafi bir kavram olup çalışmada insan ırkının sona erdiği ve robo-insan döneminin başlangıcı olarak kabul edilen istihdam durumudur.

Algoritmik Şeffaflık Kavramı

Algoritma kavramı yaklaşık 825 yılında, Persli bilim insanı El Harezmi tarafından “Kitab El Cebr ve'l Mukabele” adlı kitabında kullanılmıştır. Algoritma kavramı, bir problemi çözmeye yönelik olan veya belirli bir hedefe ulaşmak için gerekli olan çözüm yolu şeklinde açıklanmaktadır. Algoritmik şeffaflık kavramı ise, algoritmaların amacının, yapısının ve karar verme süreçlerinin kullanıcılar, paydaşlar ve düzenleyiciler için görünür ve anlaşılır hale getirilmesidir (Flowhunt, 2025).

Sanayi Devrimleri

Sanayi devrimleri, dünya genelinde dönüm noktalarından olmuştur. Bu devrimler, makineleşmeden seri üretime, bilişimden teknolojik dönüşüme kadarki bir süreci içermektedir. Sanayi devrimleri özellikle teknolojik olarak büyük çaplı değişimleri beraberinde getirmiştir. Bu tür gelişmeler devrimlerin devamının geleceğinin bir göstergesidir.

Yirmi birinci yüzyılda sanayi devrimlerinin sayısı beşe ulaşmıştır. Bunlardan birinci sanayi devrimi (Endüstri 1.0), 1760 ile 1840 yılları arasındaki buhar gücünün kullanımı ve üretimin makineleşmesi dönemdir (Vinitha vd., 2020). Endüstriyel makinelerin kullanımı sayesinde tarımdan sanayi sektörüne doğru bir geçiş olmuştur (Raschke, 2022).

İkinci sanayi devrimi (Endüstri 2.0), 1871 ile 1914 yılları arasında, kapsamlı demiryolu ve telgraf ağlarının kurulmasıyla ortaya çıkmıştır. Teknolojik yenilikler elektrik, elektronik, mekanik cihazlar ve arabalar vb.'dir (Yin vd., 2018).

Endüstri 3.0 olarak adlandırılan üçüncü sanayi devrimi, 1950'lerin sonlarında üretim, dağıtım ve enerji alanlarındaki teknolojideki gelişmelerin olduğu dönemdir. Üretim sayısallaşmış, bilişim teknolojisi ortaya çıkmıştır. Dönemin ana faktörü internet olmakla birlikte sentetik ürünler, fiber optikler, lazer teknolojisi vb. unsurlar ortaya çıkmıştır (Kagermann, vd., 2013). Bilgisayarlar, yazılımlar ve telekomünikasyonla ilgili gelişmeler iş yapma şekillerini değiştirmiştir (Smith, 2001).

Endüstri 4.0 olarak ifade edilen dördüncü sanayi devrimi, 2011 yılında başlamış, 2013 yılında, başta imalat sektörü olmak üzere, öteki sektörlerde de etkili olmuştur. Bu devrimin temel amacı batının doğu ile rekabet edebilme gücünü artırmak zenginlik akışının özellikle Çin ve Hindistan gibi ülkelere kaymasını engellemek olmuştur. Gelişmiş ülkelerde bulunan iş gücünün azalması ve doğudaki ülkelerde ucuz iş gücünün varlığı buna neden olmuştur (Xu vd., 2018).

Beşinci sanayi devrimi (Endüstri 5.0), 2021 yılında Endüstri 4.0'ın yerini almıştır. Ana etken Avrupa Komisyonu (EC) olmuştur (Ivanov, 2023). Bu devrimde, insanlığa uzun vadeli hizmet verebilmesi adına araştırmalara ve yeniliklere önem verilmektedir (Xu vd., 2021). Bu devrimler temelinde YZ'nin tarih içerisindeki gelişimi önemli bir yere sahiptir.

Yapay Zekânın Tarihçesi

YZ, insan zekâsını taklit eden makineler geliştirmeye yönelik bir alan olup tarihi geçmişlere dayanmaktadır. Tarih öncesi dönemde Yunan Mitolojisinde rüzgâr tanrısı olarak adlandırılan Daedalusun yapay insan girişimi ilk YZ uygulaması olduğu düşünülmektedir (

Pirim, 2006). YZ'nin temelleri farklı tarihlerde ifade edilmekle birlikte ilk somut gelişmelerin 17. Yüzyıl başlarında olduğu söylenebilir. Bu dönemde toplumun birçok kesiminde insanlar ile hayvanların davranışlarını taklit eden otomatlar yaratma yönünde gelişmeler olmuştur. Filozof Descartes (1596-1650), insanı saat gibi çalışan makinelere benzetmiştir. Charles Babbage (1792- 1871) İngiliz matematikçi olup, insan zihnini taklit eden ilk hesap makinesini geliştirmiştir. Babbage'in bu buluşu, esasında YZ çalışmaları için büyük bir adım olmuştur (Schultz & Schultz, 2007). Diğer yandan bazı kaynaklara göre YZ çalışmaları Cezeri'nin (1136-1206) robot çizimleri ile başlamıştır. Modern anlamda ise YZ'deki önemli gelişmelerin İkinci Dünya Savaşı sırasında olduğu söylenebilir. Alan Mathison Turing tarafından "Bombe" adında tam otomatik olan kod kırma makinesi icat edilmiştir. Savaştan sonra Alan Turing ve pek çok araştırmacı YZ için çalışmaya başlamışlardır. Alan Turing, 1947'de yılında bir konferansta YZ ile bilgisayar programlarının birleştirilerek düşünebilen ve akıllı makinelerin icat edilebileceğini söylemiştir (McCarthy, 2007). Akabinde yayınladığı makale olan "Bilgi İşlem Makineleri ve Zekâ" ile YZ'nin düşünebilme kabiliyetinin temellerini ortaya koymuştur (Turing, 1950). YZ terimini ilk kullanan kişi ise 1956 yılında John McCarthy'dir. 1970'li yıllara gelindiğinde çok sayıda YZ programı geliştirilmiştir. 1974 -1980 yılları arasında ise YZ hakkında olumsuz yayınlar yapılmış, devletler YZ çalışmalarından vazgeçmişlerdir. İlgili yıllar YZ kışı adı altında anılmıştır. 1980'li yıllarda İngiltere ile Japonya arasında YZ için bir rekabet başlamıştır. 1997 yılında IBM ürünü "Deep Blue" (Derin Mavi) adlı program dünya satranç şampiyonu Garry Kasparov'u yenmiş, bilgisayarların insanlardan daha zeki olabileceği ispatlanmıştır (Schultz & Schultz, 2007). Bu dönemde internetin yaygınlaşması YZ'nin daha iyi öğrenmesini sağlamıştır. Görüntü işleme, dil işleme ve öneri sistemleri gelişmeye başlamıştır. 2000'li yıllarda robot süpürgelerde, 2006 yılında Facebook, Twitter vb. YZ kullanılmaya başlamıştır. 2011 yılında

IBM ürünü Watson programı insan rakiplerini oyunlarda yenmiştir. 2010-2015 döneminde derin öğrenme (deep learning) teknikleri kullanılmaya başlamıştır. Siri, Google Now gibi sesli asistanlar, Netflix, Spotify gibi öneri sistemleri geliştirilmiştir. 2018 yılında Google şirketinde, araçlarda vb. YZ uygulamaları kullanılmaya başlanmıştır. Sağlıkta YZ uygulamaları, otonom Tesla gibi araçların yapılması, etik, algoritmik ön yargı gibi konular 2020 yılların başlarına gelindiğinde YZ’de gelişmelerin birkaçı olmuştur. 2021-2025 döneminde YZ verileri anlamakta, metinler, görseller ve ses içerikleri üretebilmektedir. ChatGPT, Gemini gibi günlük iletişimde kullanılabilen birçok YZ botu geliştirilmiştir.

Tarihi sürece bakıldığında YZ veri analizi, yenilikçi ürünlerin geliştirilmesi gibi çeşitli uygulamalarla; kamu, sağlık, eğitim vb. alanlarda ortaya çıkarak ekonomik ve sosyal yapıyı derinden etkilemektedir. Devletler uluslararası rekabette üstünlük sağlamak amacıyla YZ teknolojilerine yönelik stratejilerini belirlemektedirler (İKA, 2025).

YZ’nin olduğu bir piyasada işgücü ya da insan emeği çalışma hayatında var olmaya çaba göstermektedir. Bu kapsamda yeni çalışma hayatı kavramını ortaya çıkarmıştır (Fleming, 2017). İstihdam edilebilme kavramı erkekler ve kadınlar açısından incelendiğinde YZ uygulamaları ile birlikte kadın istihdamının geleceği hakkında çok da iyimser bir senaryo yazılamayacağı düşünülmektedir.

Eril Tahakkümün Dijitalleşmesi

Dördüncü Sanayi devrimi, diğer ilk üç sanayi devrimi ile orantılı olarak olağanüstü teknoloji gelişmelerini içermektedir. 2010’lu yıllarda derin öğrenmedeki gelişmelerle birlikte günümüzde YZ’deki gelişmeler daha da hızlanmıştır. Yirmi birinci yüzyılın başlarında YZ’nin gelişimi, robot teknolojileri, akıllı fabrikalar, sürücüsüz arabalar gibi buluşlarla üretimde yapısal

dönüşüm sağlanarak Endüstri 4.0 sürecine girilmiştir. Endüstri 4.0'ın en önemli yeniliği YZ'dir. Yeni üretim sisteminde dijitalleşme ve yüksek teknoloji ürünü robot kullanımı iş gücünü azaltmaktadır (McKinsey, 2016). Özellikle eril dünyanın dijital seçimlerine maruz kalan kadınların istihdam edilme olasılığı azalmaktadır. Bu doğrultuda YZ'nin hangi verileri kullandığı, hangi kriterlere göre karar verdiğini ve sonuçları nasıl ürettiği önem arz etmektedir. YZ'nin ilgili verilerden hareketle toplumsal cinsiyet eşitsizliğini körüklediği ve eril zihniyetle hareket ettiğine dair veriler bulunmaktadır (Ferrando, 2014; Adam, 1996). Zira YZ ve robotik sistemlerdeki gelişmelerin toplumsal cinsiyet kodlarından fazlasıyla etkilenmektedir.

Toplumsal cinsiyet eşitsizliğinin YZ algoritmalarına yansımaları istihdam gibi pek çok alanı da etkilemektedir. Örneğin iş alımlarda YZ'nin beyaz ve erkek adaylara öncelik verdiği tespit edilmiştir. Dolayısıyla algoritmaların taraflı ve eşitlik gözetmeden seçim yapmaları başka sorunlara neden olmaktadır. Ancak YZ teknolojileri üzerine çalışan kadın yazılımcıların ve veri bilimcilerinin giderek artması cinsiyet eşitliğinin sağlanması açısından iyi yöndeki gelişmeler arasındadır.

Otomasyon, YZ ve dijital teknolojiler zamanla yeni işler oluşturmaya başlamıştır. Siber güvenlik uzmanlığı, dijital hizmet tasarımcılığı, enerji uzmanlığı gibi yeni iş alanlarına bakıldığında işin kadınlaşması ve işin erkekleşmesi olgularını da beraberinde getirmektedir. Bu tür bir ayrışma emek yoğun alanları da etkilemekte ve eşitsizliği derinleştirmektedir. (McKinsey&Company,2020). Örneğin; sosyal robotların ve internetteki asistan sanal robotların kadın olarak tasarlanmasının nedenleri arasında bireylerin kadın asistanlarla daha iyi iletişim kurdukları, bireylere güven verdikleri vb. gösterilmektedir (Aimi, 2018; Niculescu, 2010).

Yapay Zekâ ve Dijital Cinsiyet Ayrımı

Teknolojik gelişmeler istihdamda yeni iş imkânları yaratabilirken emek kavramını olumsuz yönde etkileyerek işsizliğe yol açabileceği düşünülmektedir (Brynjolfsson & McAfee, 2014). Otomasyon, robotlar ve YZ'nin çalışma hayatında yer almaya başlaması, yeni çalışma hayatının kapısını aralamakta sermaye ve emek arasındaki sınıf mücadelesini azaltarak yeni bir topluma dönüştürmektedir (Mason, 2016).

Dijitalleşme, iş sayısında ve istihdam kalitesinde fark yaratmak suretiyle istihdamı etkilemektedir (Huws, 2017). Örneğin Çin'de YZ ve robotlaşma otuz milyon kamyon operatörü ve iki yüz milyondan fazla kırsal işçiyi etkilemektedir. Robot kullanımı emeğin kullanımını azaltmakta ve istihdam yapısını değiştirmektedir (Frey & Osborne, 2017). Dijitalleşme, üretim ve işgücü piyasalarında eş zamanlı ilerlememektedir. Çalışma sürelerini ve işgücünün stres düzeylerini artırmaktadır (Reidman vd., 2006). İnternet vb ile her an ulaşılma olanağı iş yükünü artırmakta, mesai saati kavramının değişmesine neden olmaktadır. Dolayısıyla her işi yapabilme zorunluluğu ortaya çıkmaktadır (Sennett, 2012).

Dijital cinsiyet ayrımı kavramı, bilgi ve iletişim teknolojilerine erişim ve bunları etkin bir şekilde kullanma konusundaki cinsiyete dayalı farklılıklar olarak açıklanmaktadır. Örneğin, kadınların internet, telefon vb. teknolojilere erişimi erkeklere göre daha azdır (OECD 2018). Diğer yandan cinsiyetin teknolojiye yönelik etkilerine bakıldığında erkeklerin teknolojik yeniliklere daha olumlu baktığı; kadınların ise daha temkinli olduğu tespit edilmiştir. Yine kadınların teknolojik araçları kullanma konusunda erkeklere göre dezavantajlı olduğu tespit edilmiştir. Kadınlar dijital iş, hizmet ve online pazarlama platformlarından da yeterli düzeyde yararlanamamaktadırlar. Kadınların teknolojik alanlarda yetersizliklerine ilişkin önyargılar, cinsiyete dayalı

eşitsizlikleri yeniden üretme ve eşitsizlikleri artırma riski taşımaktadır (UNWOMEN, 2019).

Dijitalleşmenin, iş gücü piyasası ve çalışma hayatında ortaya çıkardığı yenilikler kadınlar açısından fırsatları ve riskleri barındırmaktadır. YZ teknolojilerinin yaygınlaşmasıyla birlikte işgücü piyasasında toplumsal cinsiyet eşitliği açısından sıkıntılar ortaya çıkabilecektir. Örneğin, önümüzdeki on yılda otomasyon ve dijitalleşmenin kadınların ve erkeklerin başka işlere ve sektörlere geçebileceği ileri sürülmektedir (UNWOMEN, 2020). İş gücü piyasasında algoritmik önyargılar da cinsiyete dayalı ayrımcılığı artıracak bir yapıya sahiptir. (Kohlrausch & Weber, 2020). Dolayısıyla dijitalleşme, otomasyon ve YZ süreçleri istihdamdaki cinsiyet farklarını arttırma riski taşımaktadır.

Bütün bu gelişmeler paralelinde kadın istihdamı ile ilgili süreçler, kadın emeğini görünür kılmakla birlikte yaşanan eşitsizlikleri de gözler önüne sermektedir. Cinsiyete dayalı eşitsiz istihdam ya da cinsiyetçi istihdam mesleki ve sektörel ayrışmaya da neden olmaktadır. Hizmet temelli ve düşük nitelikli işlerde kadınlar istihdam edilirken, teknik ve fiziksel güce dayalı işlerde erkekler istihdam edilmektedir. Cinsiyete dayalı ayrımcılık ücretlerde eşitsizliğe neden olduğu gibi kadın istihdamını da azaltmaktadır (UNDP, 2022).

Yapay Zekânın Kadın İstihdamı Üzerine Etkileri

Kadınların iş gücüne katılımı daha çok eşitlik için, iş ve yaşam dengesini iyileştiren bir dönüşüm olarak algılanmaktadır (AGS Global, 2025). Teknoloji işgücü piyasasında cinsiyet eşitsizliğine neden olabilmektedir. Dünya Ekonomik Forumu tarafından 2023 yılında yayınlanan Küresel Cinsiyet Ayrımı Raporuna göre YZ alanında kadın istihdamı %30 ve erkek istihdamı %70 olarak tespit edilmiştir.

Dijitalleşme ile birlikte kadın istihdamının belirli sektörlerde yoğunlaştığı ve istihdam edilme oranlarının da buna göre değiştiği görülmektedir. Kadınlar daha çok müşteri hizmetleri, idari hizmetler vb alanlarda çalışmaktadırlar. Gerek yazılım programlarının varlığı ve gerekse bu alanlardaki dijitalleşme süreci kadın işgücü için olumsuz etkilemektedir (WEF, 2018). Teknolojiye bağlı olarak, niteliklerle birlikte iş yüklerinin de artmasına rağmen ücret artışları aynı oranda olmamaktadır. Cinsiyet eşitsizliği ise teknolojiden kaynaklı diğer bir sorundur. Dünya Ekonomik Forumu tarafından yayınlanan 2018 yılı Küresel Cinsiyet Ayrımı Raporuna göre YZ, cinsiyetler arasındaki ücret eşitsizliğini artırmakta, kadınlar daha fazla işsizlik riskiyle karşılaşmaktadır (WEF, 2018). Kadın işgücünün daha çok istihdam edildiği idari işler, müşteri hizmetleri vb. alanlarda YZ'nin etkili olması, kadınların konumunu tehlikeye atmaktadır. Kadınların bilim, mühendislik, yazılım gibi alanlarındaki sınırlı seviyedeki istihdamı, YZ'nin bulunduğu pozisyonlarda eşitsizliği daha fazla artırmaktadır.

Uluslararası Çalışma Örgütü ILO 2018 yılında YZ nedeniyle ortaya çıkan olumsuzluklar için çeşitli önerilerde bulunmuştur. Bunlardan bazıları işgücünün eğitilmesi, rekabet ortamının korunması, gelir eşitsizliklerini azaltmaya yönelik olarak vergi ve sosyal koruma sistemlerinin güçlendirilmesi, teknolojinin dünya genelinde paylaşılması vb.'dir. Ayrıca işten çıkarmaların azaltılması için, işçi ve işverenler arasında anlaşmaların sağlanması ve çalışanların eğitiminin teşvik edilmesi gerekmektedir (Gmyrek vd., 2023).

OECD (2023) de YZ kullanımına yönelik politika önerilerinde bulunmaktadır. Bunlar arasında düşük ücretli çalışanların desteklenmesi, YZ ile ilgili koruyucu politikalara yer verilmesi, YZ'nin işgücü piyasalarında kapsayıcılığının ve işgücü eğitiminin sağlanması, YZ ile işgücü çeşitliliği desteklenmesi vb. sıralanabilir.

Bütün bu öneriler ışığı altında YZ teknolojilerinin ilerlemesi ile birlikte çeşitli işsizlik kavramları da ortaya çıkmaktadır. Ne eğitimde ne istihdamda kavramı da YZ ile ortaya çıkmamış olsa bile kadınların istihdamı açısından ve YZ'nin NEET kadınlar üzerindeki etkilerini de incelenmek gerekmektedir.

Yapay Zekâ ve Ne Eğitimde Ne İstihdamda (NEET) Kadınlar

Dünyada iklim krizi, siyasi kutuplaşma ve teknolojik gelişmeler çeşitli belirsizliklere neden olmaktadır. Bu belirsizlik süreci en çok da yetişkin olmaya çalışan gençleri etkilemektedir. Çevre, ekonomi, teknoloji vb. değişimler gençlerin iş gücüne katılım oranını da düşürmektedir. İşsizlik oranlarının artmasından, en çok istihdamda veya eğitimde veya öğretimde olmayan NEET genç kadınları etkilenecektir. Zira ülkelerin genelinde NEET kadınların oranı NEET erkeklerle göre daha yüksektir. Dünyada NEET genç oranı %20,4 iken, bu oran erkeklerde %13,1 ve kadınlarda %28,2'dir. NEET genç kadınlar istihdam edildiklerinde, genellikle düşük ücretli, güvencesiz işlerde çalıştıklarından bu tür olumsuzluklar nedeniyle yeniden NEET olma olasılığını artırmaktadır (UNDP, 2025).

Kadınlar ekonomik olarak aileye veya eşe bağımlılık, eğitimde eşitsizlik, cinsiyetçi meslekler ev içi bakım, çocuk bakımı, sosyal güvencesizlik, kayıt dışı çalışma, düşük ücret, gibi birçok nedenlerle NEET grubu içinde yer almaktadırlar. İş gücü piyasasındaki cinsiyet ayrımcılığı ve eşitsizlikler kadın istihdamını azaltarak NEET olma riskini artırmaktadır. Bu sorunun üstesinden gelinebilmesi için kadın istihdamını güçlendirilmesi gerekmektedir. Bu kapsamda kadınların yüksek statülü işlere yerleşmesini sağlamak amacıyla uygulanacak iş gücü beceri kazandırma programları ön plana çıkmaktadır (UNDP, 2025).

Yapay Zekâ ve Sıfır İstihdam

YZ ve robotların ortaya çıkardığı etkiyi araştıran çalışmalar otomasyonun işsizlik üzerinde yaratacağı olumsuz etkisiyle ilgili ön görüşleri desteklemektedir. Carbonero v.d.'nin 2005-2014 dönemi için yaptıkları çalışmada, endüstriyel robotların sayısındaki %24 oranındaki bir artışın istihdamda ortalama %1.3 azalmaya neden olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Çalışmaya göre robot kullanımındaki artış üretimi yeniden yapılandırırken, istihdamı da olumsuz etkilemektedir (Corbonero vd., 2018).

Otomasyonun gerçekleştiği sektörlerde emeğin yeni teknoloji araçlarıyla ikame edilmesi durumunda ürünün fiyatının düşmesi ve talebin artması beklenmektedir Ancak bilgisayarlı otomasyon sayesinde artan verimlilik ve gelir, ilgili sektörlerin sağladığı ürün veya hizmet üzerinde talep artışı sağlamayabilir. Böyle bir durumda sektörlerin emek talebi daha çok düşmektedir (Ekkehard vd., 2018).

Dünya işgücü piyasasına bakıldığında, cinsiyet dağılımının dengesiz olduğu görülmektedir. Örneğin, ABD'de 2011 yılında mühendislik alanında erkek öğrenci oranı %80'den fazla iken hemşirelik alanındaki erkek öğrenci oranı %12'dir (Forsman & Barth, 2017). Batı ülkelerinde bile cinsiyet ayrımcılığının mesleki alanda devam ettiği ve kadınların daha az ücretlerle çalıştığı görülmektedir (Janssen & Gellner, 2016).

ABD'de yapılan bir çalışmada 2010-2018 döneminde YZ ile çalışan kuruluşlarda YZ ile ilgili becerilere sahip olan çalışanların istihdamının arttığı, YZ dışındaki pozisyonların giderek azaldığı tespit edilmiştir (Acemoğlu vd., 2022). Yine ABD'de yapılan çalışmada bin işçi başına bir robot daha artırılmasının, istihdamı ve ücretleri etkilediği bulunmuştur (Acemoğlu & Restrepo, 2020). Başka bir çalışmada ise YZ'nin belirli bir enflasyon değerine kadar işsizlik oranlarını arttırdığı, bu düzeyin üzerinde ise YZ'nin etkisinin

azaldığı ortaya konmuştur (Nguyen & Vo, 2022). Gelişmiş ülkelerde yapılan bir çalışmada işsizlik ve YZ arasında doğrusal bir ilişki olmadığı, YZ kullanımının hızlanmasının sadece düşük enflasyon düzeyinde işsizliği azalttığı görülmüştür (Mutascu, 2021).

Bu çalışmada insan ırkının sona ermesi ile birlikte robo-insan üretimine başlandığı noktada istihdamın sıfır olacağı ve YZ'nin eninde sonunda istihdamı sıfırlayacağı öngörüsüne yer verilmiştir.

Sıfır İstihdamda Algoritmik Şeffaflığın İmkânsızlığı

YZ algoritmaları öngörülerde bulunabilmeleri, kalıpları açıklayabilmeleri, yapılması gerekenleri tavsiye edebilmeleri vb. için büyük veri kümeleri kullanılarak eğitilmektedirler. YZ'nin tehdit olarak görülmesinin nedenlerinden biri zaten var olan eşitsizlikleri içeren verilerin kullanılarak yazılan algoritmaların, eşitsizlikleri çok daha fazla derinleştirebilecek olmasıdır. Yargı, sağlık, güvenlik, bankacılık, borsa vb. hizmetlerde adaletli olmayan çeşitli uygulamalar üretilerek belirli bir kesimi kayıran bir yapının oluşturulması anlamına gelen algoritmik yanlılık da bu tür eşitsizliklere neden olan bir süreçtir. Dolayısıyla eşitsizliğe maruz kalan toplumdaki elde edilen verilerle oluşturulan modeller, eşitsizlikleri derinleştirecektir (Hisarcıklılılar, 2024).

2018 yılında Çin'de YZ ve robotların devreye girmesiyle gerek işgücü ve hammadde gerekse zaman ve satış sonrası hizmetlerde tasarruf edilerek rekabet gücü artırılmıştır (McKinsey & Company, 2015). YZ teknolojilerinin ve robotik sistemlerin gelişmesiyle beraber robotlar her alanda aktif olmaya başlamış ve insanlarla etkileşime girmişlerdir. Bu robotlar insanların özelliklerine en yakın formlarda üretilmeye başlamıştır. Uluslararası Robotik Federasyonu (IFR), 2019'da fabrikalarda 1.4 milyondan fazla endüstriyel robotun kullanıldığını ifade etmiştir (IFR, 2018).

IFR'nin "Robotların Verimlilik, İstihdam ve İş Üzerindeki Etkileri" adlı raporunda YZ teknolojisinin istihdam ve işgücü

piyasalarında dönüşümü sağlayacağı ifade edilmiştir (IFR, 2017). Rapora göre, YZ'nin istihdam ve işgücü piyasalarında bir tehdit olarak algılanmasından çok ilgili sürece uyumunun sağlanması önemlidir. Bu dönüşüm sürecinde devletler teknolojik alt yapıları teşvik etmeli ve işgücü piyasalarına gerekli dijital becerileri kazandırmalıdır. Ancak YZ teknolojisi ile ilgili süreci eleştiren görüşler de bulunmaktadır. Devletlerin işgücünden ziyade arz tarafı lehine yaptığı değişikliklerle iş kavramını değiştirdiği ifade edilmektedir. İş hayatını kesintili bir yapıya dönüştürdüğünden işgücünün haklarının çığnendiği ve istihdamın çıkmaza gireceği düşünülmektedir (Sennett, 2009).

Günümüzde işe alım süreçlerinde algoritmik araçlar kullanılmaktadır. İş başvurularında özgeçmişlerin bir algoritma tarafından işlendiği başvuru sahiplerine bildirilmektedir. Bu şeffaflık sayesinde, başvuru sahipleri itiraz etme hakkına sahip olmaktadır. Adil bir istihdam uygulamasında şeffaflık böylece sağlanabilmektedir.

YZ'deki gelişmelerle birlikte etik ve güvenlik gibi konular da önem kazanmaktadır. Özellikle derin öğrenme² içeren kara kutu modelleri³ karar verme süreçleri için birçok belirsizlik içermektedir.

² Derin öğrenme, bilgisayarlara verileri insan beyninden yola çıkarak işlemeyi öğreten bir YZ yöntemidir. Derin öğrenme ile ilgili modeller, doğru tahminler üretmek için resimler, sesler, metinler ve diğer verilerdeki düzenleri tanıyabilir. Bkz: <https://www.oracle.com/tr/artificial-intelligence/machine-learning/what-is-deep-learning/>

³ YZ kara kutuları, iç işleyişi kullanıcı tarafından görülemeyen YZ sistemlerini ifade eder. Bu sistemlere girdi verebilir ve çıktı alabilirsiniz, ancak sistemin kodunu veya çıktığı üreten mantığı inceleyemezsiniz. Makine öğrenimi, YZ'nin baskın alt kümesidir. Makine öğreniminin üç bileşeni vardır: bir algoritma kümesi, eğitim verileri ve bir model. Algoritma, bir dizi prosedürdür. Makine öğreniminde, bir algoritma, eğitim verileri üzerinde eğitildikten sonra kalıpları tanımlamayı öğrenir. Eğitim sonunda bir makine öğrenimi modeli elde edilir. Makine öğrenme sisteminin üç bileşeninden herhangi biri gizlenebilir veya kara kutuya yerleştirilebilir. Çoğu zaman olduğu gibi, algoritma kamuya açık olarak bilinir, bu da onu kara kutuya koymayı daha az etkili hale getirir. Bu nedenle, fikri

YZ ile sağlanabilecek tam otomasyon sistemi nedeniyle bireyler aniden işsiz kalabilecektir. Verilerdeki önyargılar ile eğitilen modeller önyargılı kararlar verebilecektir. YZ sistemleri insanların kontrolünden çıkarak bağımsız hareket etmeye başlayabilir. YZ modelleri genelde kara kutu modeller olduklarından algoritma çıktılarına güven azalabilir (İKA, 2024).

Algoritmik şeffaflık, güven sağlamak, hesap verebilir olmak, önyargı ve ayrımcılığı engellemek ve yasalara uymak için gereklidir. Ayrıca, algoritmik kararlardan etkilenenlerin bu kararları incelemesine ve itiraz etmesine imkân sağlamaktadır. Algoritmik şeffaflığa ulaşmak oldukça zordur. Zira algoritmaların karmaşıklığı, fikri mülkiyet ve gizlilik sorunları ile kara kutu YZ modellerinde teknik sınırlamalar bu zorluklardan birkaçı olarak sıralanmaktadır. Bu unsurlarla birlikte incelendiğinde şeffaflık konusu da imkânsız hale gelebilmektedir.

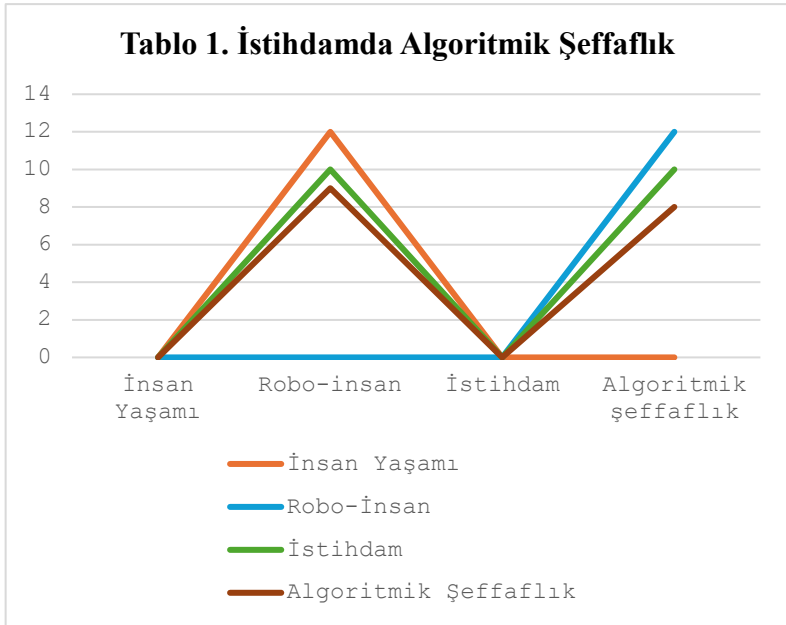
Özellikle makine öğrenimine dayalı olan birçok algoritma doğası gereği karmaşıktır ve basitçe açıklanamaz. Bazı algoritmalar “kara kutu” modeller olarak çalışır ve iç mantıkları kolayca erişilebilir değildir. Şöyle ki, rekabet avantajı veya fikri mülkiyet kaygısıyla algoritma detayları açıklanamaz. Tescil edilmiş olan bir teknolojinin korunması, şeffaflığı da engellemektedir. Şeffaflıkla hassas verilerin korunması arasında denge kurmak zor olduğundan bireylerin gizliliği ihlal edilebilmektedir. Algoritmalar karmaşık bir yapıya sahip olması nedeniyle şeffaflık da sağlanamamaktadır. Ayrıca YZ’de derin öğrenme modellerinin kullanılması da şeffaflığın önündeki engellerden biridir (FlowHunt, 2025).

Algoritmik şeffaflığın, algoritmaların amacının, yapısının ve karar verme süreçlerinin kullanıcılar, paydaşlar ve düzenleyiciler için görünür ve anlaşılır hale getirilmesi olduğunu yukarıda

mülkiyetlerini korumak için YZ geliştiricileri genellikle modeli kara kutuya koyarlar. Bkz: <https://theconversation-com>

belirtmiştik. Algoritmanın her aşamasında bir bilgi sürecine ihtiyaç bulunmaktadış. Algoritma hazırlama aşamasında ilk olarak çözülecek problem irdelenmektedir ve tüm ihtimaller gözden geçirilmektedir. En kısa sürede, en az komut ile en doğru sonuca ulaştırabilecek çözüm yolu tespit edilerek tanımlayıcı isimleri belirlenmektedir. Algoritmadaki her bir işleme bir numara verilmektedir. YZ algoritmaları, makinelerin verilerden öğrenmesini, karar vermesini ve sorunları çözmesini mümkün kılan akıllı sistemlerin temelini oluşturmaktadır. Ancak veriler yine insanlar tarafından oluşturulmuş verilerdir. YZ de eril bir zekâdır. Kısa vadede bir gelecek düşünöldüğünde YZ her alanda kullanılmakta insanlar sadece bunun meyvelerini toplamaktadır. Tıp, bankacılık, ekonomi gibi her alanda YZ yürüten bir sünger gibi ilerleyerek tüm sektörleri içerisine emmektedir. Ve her sektörde insan katılımı azalmakta, insanlar yavaş yavaş istihdam sektöründen çekilmektedir. Öncelikle YZ sektörünü oluşturanlar büyük bir zenginliğe ulaşmakta ve insanlara hükmetmeye başlamaktadırlar. Süreç bu şekilde devam edemeyeceğinden bu büyük kar yavaş yavaş paylaşıma açılmak zorunda kalınmaktadır. Her insanın çalışmadan elde edebileceğii gelire kavuşması sağlanarak yaşam devam etmektedir. Süreç istihdamın sıfırlanmasına kadar devam edecek ve bir noktada istihdam adında bir kavram ortadan kalkacaktır. Herkesin mutlu ve huzurlu bir hayata kavuşması mümkün değildir. İnsanlar arasında daha çok gelir elde etme yarışı olacak ve bunun için bazı özverilerde bulunmaları gerekecektir. Örneğın, sağlıklı insan yapısına kavuşmak için organlarını satmak zorunda kalabileceklerdir. Süreç insanlığın yok olması yönünde ilerlerken en zenginlerin yaşadığı küçük elit bir grup oluşacak, doğurganlık olayı sona ereceğinden belirli bir süre sonra da robotlara aktarılan zengin elit kesime ait bedenler robotik bir kaos içinde yaşamaya devam edeceklerdir. Bu süreçte insan ırkı yok olurken şimdiki dünyada yaşanan bir süreç içine girilerek, hayat adeta yeniden robot bedenler içinde devam edecektir. Robotlaşma kısmına kadar süreçte sıfır

istihdam durumunda algoritmik şeffaflık bir işe yaramayacaktır. Dolayısıyla sıfır istihdamda algoritmik şeffaflık imkânsız hale gelecektir. Tam robotlaşmanın olduğu ve insan ırkının tamamen yok olduğu süreçte algoritma yapılandırması yeniden doğacak, insanın yerini robotlar alacak robo-insanlar yine bu algoritmalar tarafından oluşturulacaktır. Geçmişe dönüş mümkün kılınacağından her yüzyıldan insan algoritmalar sayesinde robotlara aktarılabilir. Dünya düzeni robo-insanlar üzerinden devam edecektir. Dolayısıyla istihdam kavramı yeniden doğacak, sıfır istihdam hali son bulacaktır. Algoritmik şeffaflık bu süreçte yeniden işlemeye başlayacaktır. Bu süreç Tablo 1’de açıklanmıştır.

Kaynak: Yazar tarafından literatür temel alınarak oluşturulmuştur.

Tablo 1’e göre insan ırkı tepe noktaya çıkıp azalmaya başlarken, istihdam ve algoritmik şeffaflık insan yaşamı ile aynı seviyede olmadan daha alt düzeylerde ama aynı şekilde artarak azalmaktadır. Her üç veri sıfırlanana kadar robo-insan sayısı sıfır seviyesindedir. Bu üç verinin sıfırladığı aşamada robo-insan sayısı

artmaya başlamakta ve bu artış zamanla istihdamı ve algoritmik şeffaflığı da artırma yönünde etkilemektedir.

Senaryo Verileri: Tablo 1'deki veriler aşağıda sıralanmıştır.

Veri 1: İnsan Yaşamı

Veri 2: Robo-insan

Veri 3: İstihdam

Veri 4: Algoritmik şeffaflık

Senaryo 1

Yapay zekâ alanında çalışanların çoğunluğunun erkek olması nedeniyle, verilerin de eril olması olasılığı artmakta robo-insanların çoğunun erkek olacağı düşünülmektedir. Cinsiyet eşitsizliği daha da artarak devam edecek ve kadın istihdamı yine azalacaktır. Önemsiz sektörlerde kadın robo-insanlar çalışırken erkek robo-insanlar istihdam alanında baskın hale gelecektir. Kısaca eski dünya düzeni devam edecektir. Algoritmik şeffaflık, yanlı olacağı için şeffafmış gibi görünürken reelde imkânsız olacaktır.

Senaryo 2

Dört verinin sıfırlandığı aşamaya kadar herşey aynen devam etmektedir. Bu noktadan sonra robo-insanlar arasındaki kadın robo-insanların istihdamı erkek robo-insanların istihdamına eşit olacak ve iş ayrımcılığı yapılmayacaktır. Algoritmaların cinsiyetçi olmayan bir yaklaşımla ele alınması sonucunda yeni bir dünya düzeninde her alanda eşitlik sağlanmış olacaktır. Algoritmik şeffaflığa da gerek kalmayacaktır. Bu düzen eşitlik bozulana kadar devam edecek, eşitliğin bozulduğu noktada rekabet savaşları ortaya çıkacaktır.

Senaryo 3

Kadınları egemen olduğu bu senaryoda bu sefer roller değişecek, erkekler arka planda kalacaktır. Algoritmada yapılan bir düzenleme ile bu senaryo gerçekleşecektir. Yine cinsiyet eşitsizliği

olacak, ancak bu sefer önemli sektörlerde erkek istihdamı azalacaktır. Algoritmik şeffaflık kadınlar lehine işleyecek yine şeffaf gibi görünen algoritma aslında şeffaf olmayacaktır. Dolayısıyla algoritmik şeffaflık reelde imkânsız olacaktır.

Senaryo 4

Aynı tabloyu NEET kadın ve erkek istihdamı açısından yorumladığımızda benzer bir tablo ortaya çıkacaktır. Sadece verilerde azalma olacak eğrilerin şekli değişmeyecektir. NEET kadınlar açısından değerlendirme yapıldığında bu kadınların çalışma gibi bir amaçları olmadığından değerlerin hepsinin sıfırlanacağı düşünülmektedir. Ancak NEET kadınlar ve erkekler robo-insan aşamasına geçildiğinde istihdam edilme olanağı algoritmalarının olumlu yönde değiştirilmesi ve gerekli kodların iyileştirilmesi yoluyla artabilecektir. Dolayısıyla NEET kavramı ve NEET kadın ve NEET erkek kavramı da ortadan kalkacaktır. Elde edilecek sonuçların tamamı algoritmaların iyi yönetimine ve insan zekâsının robotlara aktarılması sürecindeki iyileştirmelere bağlı olacaktır. Ancak zamanla robo-insanların da tıpkı soyu tükenen gerçek insan yaşam sürecine geçeceği düşünülmektedir. Bu sefer robo bir dünya yaşamı bugünkü dünya düzeni gibi devam edecektir. Algoritmik şeffaflık var gibi görünse de verilerin yanlış olmasından dolayı reelde imkânsız olacaktır.

Yukarıdaki senaryoları artırmak ve verilerle farklı hale getirmek mümkündür. Ortaya konulan bulgular eşliğinde elde edilen veriler de incelendiğinde çalışmanın ilgili literatüre yeni bir katkı sağlayabileceği hususu önem arz etmektedir. Bu verilerden hareketle ister kadın istihdamı konusunda olsun ister erkek istihdamı konusunda olsun reelde algoritmik şeffaflık imkânsızdır. Her şeyin eşit olduğu durumda bile imkânsızlık devam etmektedir. Bu imkânsızlık Tablo 2’de gösterilmiştir.

Tablo 2. Algoritmik Şeffaflığın İmkânsızlığı					
	İnsan Yaşamı (Kadın-Erkek)	Robo-insan (Kadın-Erkek)	İstihdam (Kadın-Erkek)	Algoritmik Şeffaflık	Reelde Algoritmik Şeffaflık
Senaryo 1	1. Artış 2. Azalış 3. Sıfır	1. Sıfır 2. Sıfır 3. Sıfır 4. Artış Cinsiyet Eşitliği Yok Erkek Baskın	1. Artış 2. Azalış 3. Sıfır 4. Artış Cinsiyet Eşitliği Yok Erkek Baskın	1. Artış 2. Azalış 3. Sıfır 4. Artış	1. Sıfır 2. Sıfır 3. Sıfır 4. Sıfır
Senaryo 2	1. Artış 2. Azalış 3. Sıfır	1. Sıfır 2. Sıfır 3. Sıfır 4. Artış Cinsiyet Eşitliği Var Kadın=Erkek	1. Artış 2. Azalış 3. Sıfır 4. Artış Cinsiyet Eşitliği Var Kadın=Erkek	1. Artış 2. Azalış 3. Sıfır 4. Artış	1. Sıfır 2. Sıfır 3. Sıfır 4. Sıfır
Senaryo 3	1. Artış 2. Azalış 3. Sıfır	1. Sıfır 2. Sıfır 3. Sıfır 4. Artış Cinsiyet Eşitliği Yok Kadın Baskın	1. Artış 2. Azalış 3. Sıfır 4. Artış Cinsiyet Eşitliği Yok Kadın Baskın	1. Artış 2. Azalış 3. Sıfır 4. Artış	1. Sıfır 2. Sıfır 3. Sıfır 4. Sıfır
Senaryo 4	1. Artış 2. Azalış 3. Sıfır	1. Sıfır 2. Sıfır 3. Sıfır 4. Artış Cinsiyet Eşitliği Yok NEET Kadın veya Erkek Baskın	1. Artış 2. Azalış 3. Sıfır 4. Artış Cinsiyet Eşitliği Yok NEET Kadın, Erkek Baskın	1. Artış 2. Azalış 3. Sıfır 4. Artış	1. Sıfır 2. Sıfır 3. Sıfır 4. Sıfır

Kaynak: Yazar tarafından literatür temel alınarak oluşturulmuştur.

Tablo 2'ye göre senaryo 1'de insan yaşamı öncelikle artmakta, belirli bir noktadan sonra azalmakta ve sıfır düzeye ulaşmaktadır. İnsan yaşamının son bulunduğu noktada diğer üç veri de (robo-insan, istihdam ve algoritmik şeffaflık) sıfır düzeyindedir. İnsan nesli tükenmiş, robo-insan nesli başlamıştır. Bu noktadan sonra robo-insan, istihdam ve algoritmik şeffaflık artmaktadır. Dikkat çekilmesi gereken konu cinsiyet eşitliği yoktur ve erkek egemen bir piyasa ve istihdam söz konusudur. Algoritmik şeffaflık ise veriler yanlı olduğundan sözde artmakta reelde ise sıfır olmaktadır.

Senaryo 2'de insan yaşamı öncelikle artmakta, belirli bir noktadan sonra azalmakta ve sıfır düzeye ulaşmaktadır. İnsan yaşamının son bulunduğu noktada diğer üç veri de (robo-insan, istihdam ve algoritmik şeffaflık) sıfır düzeyindedir. İnsan nesli tükenmiş, robo-insan nesli başlamıştır. Bu noktadan sonra robo-insan, istihdam ve algoritmik şeffaflık artmaktadır. Dikkat çekilmesi gereken konu cinsiyet eşitliği yoktur ve erkek egemen bir piyasa ve istihdam söz konusudur. Algoritmik şeffaflık ise veriler yanlı olduğundan sözde artmakta reelde ise sıfır olmaktadır.

Senaryo 3'te insan yaşamı öncelikle artmakta, belirli bir noktadan sonra azalmakta ve sıfır düzeye ulaşmaktadır. İnsan yaşamının son bulunduğu noktada diğer üç veri de (robo-insan, istihdam ve algoritmik şeffaflık) sıfır düzeyindedir. İnsan nesli tükenmiş, robo-insan nesli başlamıştır. Bu noktadan sonra robo-insan, istihdam ve algoritmik şeffaflık artmaktadır. Dikkat çekilmesi gereken konu cinsiyet eşitliği yoktur ve erkek egemen bir piyasa ve istihdam söz konusudur. Algoritmik şeffaflık ise veriler yanlı olduğundan sözde artmakta reelde ise sıfır olmaktadır.

Senaryo 4'te insan yaşamı öncelikle artmakta, belirli bir noktadan sonra azalmakta ve sıfır düzeye ulaşmaktadır. İnsan yaşamının son bulunduğu noktada diğer üç veri de (robo-insan, istihdam ve algoritmik şeffaflık) sıfır düzeyindedir. İnsan nesli

tükenmiş, robo-insan nesli başlamıştır. Bu noktadan sonra robo-insan, istihdam ve algoritmik şeffaflık artmaktadır. Dikkat çekilmesi gereken konu cinsiyet eşitliği yoktur ve erkek egemen bir piyasa ve istihdam söz konusudur. Algoritmik şeffaflık ise veriler yanlı olduğundan sözde artmakta reelde ise sıfır olmaktadır.

Sonuç ve Öneriler

YZ, insan zekâsını taklit edebilen makinelerin bilgisayar programları oluşturmak suretiyle insani özelliklere sahip olması olarak tanımlanabilir. YZ teknolojisi kamu, sağlık, eğitim vb. alanlarda kullanılmakta, ekonomik ve sosyal yapıyı da derinden etkilemektedir. Günümüzde devletler rekabet edebilmek adına YZ teknolojilerine yönelik stratejilerini belirlemektedirler. YZ'nin olduğu bir piyasada işgücü ya da insan emeği varlığını sürdürmeye çalışmaktadır. Yirmi birinci yüzyılın başlarında YZ'nin hızlı bir şekilde gelişimi üretimde de yapısal bir dönüşüme neden olmuştur. YZ, üretim ve dağıtım kanallarını yönetme, müşterileri takip etme, ürünlerle ilgili prototipler geliştirme vb. alanlarda imkânlar sunmaktadır. Bu rekabet ortamında girişimciler YZ'nin sunduğu bütün olanaklardan yararlanabilmektedirler. Yeni üretim sisteminde dijitalleşme ve yüksek teknoloji ürünü robot kullanımı iş gücünü ve diğer yandan kadın istihdamını azaltmaktadır. Böyle bir ortamda YZ'nin hangi verileri kullandığı, hangi kriterlere göre karar verdiği ve sonuçları nasıl ürettiği önem arz etmektedir. YZ'nin ilgili verilerden hareketle toplumsal cinsiyet eşitsizliğini körüklediği ve eril zihniyetle hareket ettiğine dair veriler bulunmaktadır. İşin kadınlaşması ve işin erkekleşmesi olgularının ortaya çıkmasıyla birlikte cinsiyete dayalı eşitsizlik derinleşmektedir. Dijitalleşme, iş sayısında ve istihdam kalitesinde fark yaratmak suretiyle istihdamı etkilemektedir. Dolayısıyla dijitalleşme, otomasyon ve YZ süreçleri istihdamdaki cinsiyet farklarını arttırma riski taşımaktadır.

Bütün bu gelişmeler paralelinde kadın istihdamı ile ilgili süreçler, kadın emeğini görünür kılmakla birlikte yaşanan eşitsizlikleri de gözler önüne sermektedir. Cinsiyete dayalı eşitsiz istihdam her bakımdan ayrılmaya da neden olmaktadır. Hizmet temelli ve düşük nitelikli işlerde kadınlar istihdam edilirken, teknik ve fiziksel güce dayalı işlerde erkekler istihdam edilmektedir. Bu durumda da ücretlerde eşitsizlik ortaya çıkmakta kadın istihdamı azalmaktadır.

ILO, YZ nedeniyle ortaya çıkan olumsuzluklara karşı çeşitli tavsiyelerde bulunmuştur. Bunlardan bazıları işgücünün eğitilmesi, rekabet ortamının korunması, gelir eşitsizliklerini azaltmak için vergi ile sosyal koruma sistemlerinin güçlendirilmesi, teknolojinin dünya genelinde paylaşılması vb.'dir.

Ayrıca YZ teknolojilerinin ilerlemesi ile birlikte çeşitli işsizlik kavramları da ortaya çıkmaktadır. Ne eğitimde ne istihdamda kavramı da YZ ile ortaya çıkmamış olsa bile kadınların istihdamına etkileri bakımından incelenmelidir. Artan işsizlik oranları, en çok istihdamda veya eğitim veya öğretimde olmayan NEET genç kadınları etkileyecektir. Zira ülkelerin genelinde NEET kadınların oranı NEET erkeklere göre daha yüksektir.

Çalışmada İnsan ırkının sona ermesi ile birlikte robo-insan üretimine başlandığı noktada istihdamın sıfır olacağı ve YZ'nin eninde sonunda istihdamı sıfırlayacağı öngörüsüne yer verilmiştir. Günümüzde işe alım süreçlerinde algoritmik araçlar kullanılmaktadır. İş başvurularında özgeçmişlerin bir algoritma tarafından işlendiği başvuru sahiplerine bildirilmelidir. Bu şeffaflık sayesinde, başvuru sahipleri itiraz etme hakkına sahip olurlar. Adil bir istihdam uygulamasında şeffaflık böylece sağlanabilmektedir.

YZ'deki gelişmeler nedeniyle etik, güvenlik gibi hususlar da önem kazanmaktadır. YZ ile sağlanabilecek tam otomasyon sistemi nedeniyle bireyler aniden işsiz kalabilecektir. Verilerdeki önyargılar

ile eğitilen modeller önyargılı kararlar verebilecektir. YZ sistemleri insanların kontrolünden çıkarak bağımsız hareket etmeye başlayabilir. YZ modelleri genelde kara kutu modeller olduklarından algoritma çıktılarına güven azalabilir. Algoritmaların karmaşıklığı, fikri mülkiyet ve gizlilik sorunları ile kara kutu YZ modellerinde teknik sınırlamalar bu zorluklardan birkaçı olarak sıralanmaktadır. Bu unsurlarla birlikte incelendiğinde şeffaflık konusu da imkânsız hale gelebilmektedir.

Makine öğrenimine dayalı olan birçok algoritma doğası gereği karmaşıktır ve kolay bir şekilde açıklanamaz. Rekabet avantajı veya fikri mülkiyet kaygısıyla algoritma detayları açıklanamaz. Tescil edilmiş olan bir teknolojinin gizli tutulması gerekliliği şeffaflığı da engellemektedir. Bu nedenle şeffaflıkla hassas verilerin korunması arasında denge kurmak zordur. Algoritmalar karmaşık bir yapıya sahip olduğundan şeffaflık da sağlanamamaktadır. Ayrıca YZ’de derin öğrenme modellerinin kullanılması da şeffaflığın önündeki engellerden biridir.

Çalışmada sunulan senaryolardan da anlaşıldığı üzere gerek kadın istihdamında ve gerekse erkek istihdamında reelde algoritmik şeffaflık imkânsızdır. Cinsiyete dayalı tam eşitliğin sağlandığı ütopyik bir durumun mevcut olduğu kabul edildiği varsayımı altında dahi algoritmik şeffaflık sağlanamamaktadır.

Kaynakça/ References

Acemoğlu, D., Auotor, D., Hazell, J. & Restrepo, P. (2022). Artificial intelligence and jobs: evidence from online vacancies. *Journal of Labor Echonomics*, 40(S1), 293-340.

Adam, A. (1996). Constructions of gender in the history of artificial intelligence. *IEEE Annals of the History of Computing*, Vol 18; No:3, 47-53.

AGS Global (2025). Kadın istihdamında türkiye'nin fotoğrafı, şirketler pembe yaka dostu mu?
<https://www.agsglobal.com.tr/Uploads/DigerDosya/ags-global-pembe-yaka.pdf>

Aimi S, G., Ham, J. & Barakova,E. (2018). Effect of robots characteristics and gender in persuasive human robot interaction. *Frontiers in Robotic and AI*, Vol 5; No:73, 1-20.

European Commission (2018). A definition of ai: main capabilities and scientific disciplines,definition developed for the purpose of the deliverables of the high-level expert group on ai. *The European Commission. High Level Expert Group on Artificial Intelligence*.
https://ec.europa.eu/futurium/en/system/files/ged/ai_hleg_definition_of_ai_18_december_1.pdf

Brynjolfsson, E. & McAfee A. (2014). The second machine age, work, progress and prosperity in a time of brilliant technologies. *Norton & Company, New York*.
<http://digamo.free.fr/brynmcafee2.pdf>

Ekkehard Ernst, Rossana, Merola & Daniel, Samaan (2018). The economics of artificial intelligence: implications for the future of work, *ILO Future of Work Research Paper*, No 5.

Eurofound. (2012). NEETs: Young people not in employment, education or training: characteristics, costs and policy responses in europe. *Publications Office of The European Union*. <https://www.eurofound.europa.eu/en/publications/all/neets-young-people-not-employment-education-or-training-characteristics-costs-and>

Ferrando, F. (2014). Is the post-human a post-woman? Cyborgs, robots, artificial intelligence and the futures of gender: A case study. *Eur J Futures Res, Vol 2; No:43, 2-20*.

Fleming, P. (2017). Çalışmanın mitolojisi, kapitalizm kendine rağmen nasıl ayakta kalıyor? *Koç Üniversitesi Yayınları*. İstanbul.

FlowHunt (2025) Algoritmik Şeffaflık
<https://www.flowhunt.io/tr/sozluk/algorithmic-transparency/>

Francesco, C., Ekkehard, E.& Enzo, W. (2018). Robots worldwide: the impact of automation on employment and trade, *ILO Research Department Working Paper, No. 36*, <https://www.ilo.org/publications/robots-worldwide-impact-automation-employment-and-trade>

Forsman, J. A. & Barth, J. M. (2017). The effect of occupational gender stereotypes on men's interest in female-dominated occupations. *Sex Roles: A Journal of Research, Vol 76; No:7-8, 460-472*. <https://doi.org/10.1007/s11199-016-0673-3>

Fray, C. & Osborne, M. (2017). The future of employment: how susceptible are jobs to computerisation?, *Technological Forecasting and Social Change, 1/14, Issue C., 254-280*. <https://www.sciencedirect.com/science/article/abs/pii/S0040162516302244>

Gmyrek, P., Berg, J. & Bescond, D. (2023). Generative ai and jobs: a global analysis of potential effects on job quantity and quality, *ILO Working Paper 96 (Geneva, ILO)*. <https://doi.org/10.54394/FHEM8239>

Hisarcıklılar, M. (2024). Yapay zekâ ve kadın işgücü ilişkisinin toplumsal eşitlik açısından değerlendirilmesi. *TESEV Değerlendirme Notları 2024/7*. https://www.tesev.org.tr/wp-content/uploads/rapor_yapay_zeka_ve_kadin_ismgucu_iliskisinin_toplumsal_esitlik_acisindan_degerlendirilmesi.pdf

Huws, U. (2018). Küresel dijital ekonomide emek (Çev. Şenesen, C.). *Yordam Kitap, İstanbul*.

ILO (2019). A quantum leap for gender equality: for a better future of work for all, Geneva. https://www.ilo.org/sites/default/files/wcmsp5/groups/public/%40dgreports/%40dcomm/%40publ/documents/publication/wcms_674831.pdf

IFR (2017). The impact of robots on productivity, employment and jobs report. https://ifr.org/img/office/IFR_The_Impact_of_Robots_on_Employment.pdf

IFR (2018). Executive summary world robotics industrial robots, https://ifr.org/downloads/press2018/Executive_Summary_WIR_2018_Industrial_Robots.pdf

Istance, D., Rees, G., & Williamson, H. (1994). Young people not in education, training or employment in south glamorgan. *South Glamorgan Training and Enterprise Council*.

Ivanov, D. (2023). The industry 5.0 framework: viability-based integration of the resilience, sustainability, and human-centricity perspectives. *International Journal of Production Research*, 61(5), 1683-1695.

İstanbul Kalkınma Ajansı (İKA) (2024). İstanbul'da yapay zeka ekosistemi, 2024 mevcut durum ve beklentiler. <https://www.istka.org.tr/media/pdf/9kwxDRSh2gdbDCNRkhSyYUXITphoSff1SG4e3vagfPR7mHxiMzTR.pdf>

İstanbul Kalkınma Ajansı (İKA) (2025). Yapay zekâ teknolojileri mali destek programı, 2025 Yılı Proje Teklif Çağrısı Başvuru Rehberi. <https://www.istka.org.tr/duyuru/2025-yili-mali-destek-programlari-ilan-edildi-kxso>

Janssen, S., & Backes, G. U. (2016). Occupational stereotypes and gender-specific job satisfaction. *Industrial Relations: A Journal of Economy and Society*, Vol 55; No:1, 71-91.

Kagermann, H., Wahlster, W. & Helbig, J. (2013). Securing the future of german manufacturing industry: recommendations for implementing the strategic initiative industrie 4.0. *Final Report of the Industrie 4.0 Working Group*, Acatech National Academy of Science and Engineering,

Kohlrausch, B., & Weber, L. (2020). Gender relations at the digitalised workplace: the interrelation between digitalisation, gender, and work. *Gender a vyzkum / Gender and Research* 21 (2): 13–31, <https://www.genderonline.cz/pdfs/gav/2020/02/11.pdf>

Koray, M. (2008). Sosyal politika. *İmge Kitapevi Yayınları*, Ankara.

Mason, P. (2016). Kapitalizm sonrası, geleceğimiz için bir kılavuz (Çev.Alpagut, Ş.). *Yordam Yayınları*, İstanbul.

McCarthy, J. (2007). From here to human-level ai. *Artificial Intelligence*, 171(18), 1174-1182. <https://doi.org/10.1016/j.artint.2007.10.009>

McKinsey & Company (2016). Yeni sanayi devrimi akıllı üretim sistemleri teknoloji yol haritası, *TÜBİTAK, Bilim, Teknoloji ve Yenilik Politikaları Daire Başkanlığı*, Türkiye.

Mckinsey & Company (2015). Industry 4.0 how to navigate digitization of the manufacturing sector.

<https://www.mckinsey.com/~media/McKinsey/Business%20Functions/Operations/Our%20Insights/Industry%2040%20How%20to%20navigate%20digitization%20of%20the%20manufacturing%20sector/Industry-40-How-to-navigate-digitization-of-the-manufacturing-sector.ashx>

McKinsey & Company (2020). Geleceğin işleri: dijital çağda türkiye'nin yetenek dönüşümü, <https://www.mckinsey.com/tr/our-insights/future-of-work-turkey>

Mutascu, M. (2021). Artificial intelligence and unemployment: new insights. *Economic Analysis and Policy*, 69, 653-667.

Niculescu, A., Hofs D., Dijk, B. & Nijholt, A. (2010). How theagent's gender influence users' evaluation of a qa system. Proceedings of The International Conference on User Science and Engineering, *NJ: IEEE, Vol 13; No:15*, 16-20. <https://scispace.com/pdf/how-the-agent-s-gender-influence-users-evaluation-of-a-qa-40to757vgj.pdf>

Nguyen, Q. P. ve Vo, D. H. (2022). Artificial intelligence and unemployment: an international evidence. *Structural Change and Economic Dynamics*, 63, 40-55 <https://doi.org/10.1016/j.strueco.2022.09.003>.

Smith, B. L. (2001). The third industrial revolution: policymaking for the internet. *Columbia Library Journal . Sci. & Tech. L. Rev.*, Vol: 3, No:1.

OECD (2018). Bridging the digital divide: include, upskill, innovate, <https://www.oecd.org/digital/bridging-the-digital-gender-divide.pdf>

OECD (2023). Forty-two countries adopt new oecd principles on artificial intelligence. <https://www.oecd.org/science/forty-two-countries-adopt-new-oecd-principles-on-artificialintelligence>.

Pirim, Harun (2006). Yapay yeka, *Journal of Yasar University*, Cilt 1, Sayı (1), 81-93.

Raschke, S. U. (2022). Limb prostheses: industry 1.0 to 4.0: perspectives on technological advances in prosthetic care. *Frontiers in Rehabilitation Sciences*, 3, 854404. DOI: 10.3389/fresc.2022.854404

Reidman, A., Bielenski, H., Sszurowska, T & Wagner A. (2006). Working time and work life balance in european companies: european foundation for the improvement of living and working conditions. *Publications Office of the European Union*, Luxembourg. <https://www.eurofound.europa.eu/en/publications/all/working-time-and-worklife-balance-european-companies>

Schultz, D. P. & Schultz, S.E. (2007). Modern psikoloji tarihi (Çev. Aslay, Y.). İstanbul, *Kaknüs Yayınları*.

Sennet, R. (2009). Yeni Kapitalizm Kültürü (Çev. Onacak, A.). Ayrıntı Yayınları, İstanbul.

Turing, A. M. (1950). Computing machinery and intelligence. *mind* a quarterly review of psychology and philosophy, (433-460). <https://doi.org/10.1093/mind/LIX.236.433>, <https://academic.oup.com/mind/article/LIX/236/433/986238>

UNDP (2022). Kadın dostu dijital yol: türkiye’de turizm ve imalat sektörlerinde dijitalleşme ve kadın iş gücü araştırması raporu ISBN: 978-605-72101-1-1
https://www.undp.org/sites/g/files/zskgke326/files/2022-12/KadinDijitalYol_TR.pdf

UNDP (2025). Türkiye’de ne eğitimde ne istihdamda olan (neet) genç kadınlar için politika önerileri
<https://www.undp.org/sites/g/files/zskgke326/files/2025-05/undp-tr-gkgk-report-05302025.pdf>

UNWOMEN (2019). Leveraging digital finance for gender equality and women’s empowerment,
<https://www.unwomen.org/sites/default/files/Headquarters/Attachments/Sections/Library/Publications/2019/Leveraging-digital-finance-for-gender-equality-and-womens-empowerment-en.pdf>

UNWOMEN (2020) The Digital Revolution: Implications for Gender Equality and Women’s Rights 25 Years after Beijing,
<https://www.unwomen.org/en/digital-library/publications/2020/08/discussion-paper-the-digital-revolution-implications-for-genderequality-and-womens-rights>

Vinitha, K., Prabhu, R. A., Bhaskar, R., & Hariharan, R. (2020). Review on industrial mathematics and materials at industry 1.0 to industry 4.0. *Materials Today: Proceedings*, 33, 3956-3960. DOI:10.1016/j.matpr.2020.06.331

World Economic Forum (WEF) (2018). The global gender gap report.
https://bianet.org/system/uploads/1/files/attachments/000/002/369/original/WEF_GGGR_2018.pdf?1545146868

Xu, L. D., Xu, E. L., & Li, L. (2018). Industry 4.0: state of the art and future trends. *International Journal of Production Research*, 56(8), 2941-2962.

Xu, X., Lu, Y., Vogel-Heuser, B., & Wang, L. (2021). Industry 4.0 and industry 5.0- Inception, conception and perception. *Journal of Manufacturing Systems*, 61, 530-535. <https://doi.org/10.1016/j.jmsy.2021.10.006>

Yin, Y., Stecke, K. E., & Li, D. (2018). The evolution of production systems from Industry 2.0 through Industry 4.0. *International Journal of Production Research, Taylor & Francis Journals*, 56(1-2), 848-861 DOI: 10.1080/00207543.2017.1403664

BÖLÜM 4

FAYDACI RASYONALİTEDEN AHLAKİ İTİDALE: İBN MİSKEVEYH EKSENLİ BİR MODEL İNŞASI

AYŞE KARCI¹

Giriş

Modern iktisat, özellikle Neoklasik okulun temellendirdiği ontolojik varsayımlar üzerinden, insanı yalnızca kendi maddi faydasını maksimize etmeye odaklı, bencil ve rasyonel bir birey olarak ifade etmektedir. Bu tasavvur, beraberinde sınırsız ihtiyaçlar ve kıt kaynaklar dogmasını ortaya koyarak, günümüz tüketim toplumunun derinleşen gelir adaletsizliğinin ve finansal yozlaşmasının teorik zeminini oluşturmuştur. Ancak İslam düşünce geleneği, iktisadi meseleleri yalnızca matematiksel fayda-maliyet analizine veya mekanik piyasa işleyişine indirgemez; aksine, ekonomik faaliyeti ahlak felsefesi ve insanın nihai yetkinliği çerçevesinde ele alır. Bu bağlamda, 10. yüzyıl İslam ahlak felsefesinin önemli düşünürlerinden biri olan İbn Miskeveyh'in Tehzîbü'l-Ahlâk (Ahlak Eğitimi) adlı eseri, yalnızca bireysel erdemleri değil, aynı zamanda toplumsal ve iktisadi nizamın ahlaki temellerini de inşa etmektedir.

¹ Yüksek Lisans Öğrencisi, Karabük Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, İktisat Ana Bilim Dalı, İktisat Orcid: 0009-0008-4175-3216

Bu çalışmanın amacı, İbn Miskeveyh'in insan doğası, adalet, refah ve paranın ontolojik işlevi üzerine geliştirdiği felsefi argümanları, modern iktisat kuramlarıyla karşılaştırmalı ve eleştirel bir zemine taşımaktır. Çalışmada klasik İslam düşüncesinin felsefi mirası, sadece betimleyici tarihsel bir vesika olarak değil, günümüzün aşırı tüketim kültürü, finansallaşma ve refah krizlerine karşı alternatif, işleyen ve kurucu bir "İslam İktisadi Paradigması" inşa etmede önemli bir araç olarak konumlandırılmaktadır. Bu doğrultuda çalışma; talep yönetimi, refah algısı ve paranın metalaşması olmak üzere üç temel ekseninde modern iktisada karşı ahlaki bir model önermektedir.

Homo Economicus Yanılgısına Karşı Ahlaki İnsan

Modern iktisadın üzerine inşa edildiği en temel ontolojik varsayım, "Homo Economicus" (İktisadi İnsan) modelidir (Akyıldız, 2008; Işık, 2023; Ryan, 2003). Bu model, bireyi yalnızca kendi çıkarını maksimize etmeye odaklanmış, bencil, rasyonel ve tatmin edilemez bir aktör olarak tanımlamaktadır (Küçüksücu vd., 2016; Mankiw, 2013; Sayar, 2013). Neoklasik iktisadın bu insan tasavvuru, disiplinin temel sorunsalı olan sınırsız ihtiyaçlar ve kıt kaynaklar dogmasını doğurmuştur (Hazıroğlu, 2015; Öztürk, 2010; Sırım, 2018, 2020). Modern iktisat, bu kurgusal kıtlık problemini çözmek için sürekli daha fazla üretim ve daha fazla tüketim eksenli bir büyüme modeli dayatmaktadır (Çayıroğlu, 2014; Güneş, 2010). Ancak İbn Miskeveyh'in Tehzîbü'l-Ahlâk eksenli insan tasavvuru ve ahlak felsefesi, modern iktisadın bu temel varsayımını kökten reddederek alternatif bir "Ahlaki İnsan" modeli sunmaktadır (Miskeveyh, 2022).

İbn Miskeveyh'in nefis teorisi merkeze alındığında (Miskeveyh, 2022), modern iktisadın sınırsız ihtiyaçlar olarak meşrulaştırdığı olgu, aslında eğitilmemiş Kuvve-i Şehviyye'nin (arzu gücünün) aklın denetiminden çıkararak insanı esir almasıdır

(Miskeveyh, 2022; Öztürk, 2013, 2017; Sırım, 2018). İbn Miskeveyh'e göre bedensel hazları ve tüketim arzularını talep eden bu güç, başıboş bırakıldığında tatmin edilmesi imkânsız bir ihtiras sarmalına dönüşmektedir (Miskeveyh, 2022). Bu perspektiften bakıldığında, kapitalist sistemin temel iktisadi sorunu doğadaki kaynakların kıtlığı değil, insanın eğitilmemiş doğasından kaynaklanan ihtirasların enflasyonudur (Durmuş, 2022). Modern piyasa mekanizması, reklam ve pazarlama stratejileriyle bu arzu gücünü sürekli kışkırtarak suni ihtiyaçlar oluşturmakta ve bunları zorunlu ihtiyaçlar gibi sunmaktadır (Durmuş, 2022; Lordon, 2013; Öztürk, 2017; Torlak, 2016; Vatandaş, 2015; Yüksel, 2025).

Bu noktada İbn Miskeveyh'in ahlak sistematığındeki iffet erdemi, pasif ve bireysel bir ahlaki öğüt olmaktan öteye geçerek, modern tüketim krizine karşı son derece rasyonel ve aktif bir iktisadi talep yönetimi mekanizmasına dönüşmektedir. İbn Miskeveyh iffeti; bireyin tüketim arzularını aklın ve şeriatin sınırları içinde tutması, harcamalarda aşırılıktan kaçınarak hür kalabilmesi olarak tanımlamaktadır. İktisadi bir okumayla iffet; talebi yok saymak veya çileci bir yoksulluğu yüceltmek değil, talebi terbiye edilebilir ve sınırlandırılabilir bir yapıya kavuşturmadır (Miskeveyh, 2022). Bu modelde insan, doyumsuz bir haz makinesi olmaktan çıkarak, kaynakları birer emanet bilinciyle ve orta yolu (itidali) gözeterek kullanan ahlaki bir bireye dönüşmektedir (Yılmaz, 2022; Yüce, 2021).

Homo Economicus, sürekli tüketerek mutlu olacağına inandırılmış modern bir köle iken (Hazıroğlu, 2015), İbn Miskeveyh'in "Ahlaki İnsan" modeli, ihtiyaçlarını itidal (orta yol) ilkesiyle dengeleyerek piyasanın tahakkümünden kurtulmuş hür bir bireyi temsil etmektedir (Miskeveyh, 2022). İffet ve kanaat erdemleriyle donatılmış bu birey, piyasadaki yapay kıtlıkların önüne geçip kaynak israfını durdurarak talebi fitri ihtiyaçlar seviyesine çekmektedir. Dolayısıyla İslam iktisadı, arzı sonsuza kadar artırarak

değil, talebi ahlaki bir filtreyle yöneterek dengeyi sağlamaktadır (Tabakoğlu, 2008). Nitekim bu ahlaki filtre, sınırsız tüketim güdülerinin yerine dengeli ve ölçülü bir yaşam pratiğini merkeze almaktadır (Al-Aaidroos vd., 2016; Durmuş, 2022). Bu bakımdan İbn Miskeveyh'in ahlak felsefesi, modern iktisadın bencil bireyine karşı, kendi tüketim hırslarına gem vurabilen, kaynakları hakkaniyetle kullanan ve çoğaltarak değil, yetinerek zenginleşen kurucu bir iktisadi birey inşa etme gayesi taşımaktadır (Miskeveyh, 2022).

Adalet, Saadet ve Felah Bütünlüğü

Modern refah iktisadı, toplumsal refahın ancak bireysel faydaların cebirsel toplamının maksimize edilmesiyle sağlanabileceğini varsaymaktadır (Bentham, 2000; Özüyar, 2019). Bentham'cı ve faydacı kökenlere dayanan bu yaklaşım (Bentham, 2000; Dilek vd., 2017; Kuzulu, 2023), bireyin eylemlerini yalnızca haz elde etme ve acıdan kaçınma güdüsüne indirgemektedir (Başok Diş, 2017; Bentham, 2000; Kuzulu, 2023; Özüşen, 2025). Bu dünyevi, bireyci ve hedonik (hazcı) modelde, faydanın hangi ahlaki zeminde üretildiği veya hasılanın toplum içinde ne kadar adil dağıtıldığı genellikle ikincil planda kalmaktadır (Durmuş, 2022; Levent, 2018; Özüşen, 2025). Sistemin temel amacı, söz gelimi pastayı büyötmek olduğundan, pastanın içeriği ve kimin tabağına ne kadar düştüğü, piyasanın görünmez eline terk edilmiş durumdadır (Dilek vd., 2017; Eren, 2013; Levent, 2018; O'Connor & Fialle, 2000). Maksimum kâr elde etmeyi tek geçerli kural sayan bu yapı, dünyadaki devasa yoksulluk tablosunu ve milyonlarca insanın en temel gıda veya ilaç ihtiyaçlarını karşılayamamasını yapısal bir kriz olarak görmemektedir (Durmuş, 2022). Ancak İbn Miskeveyh'in Aristotelesçi çizgiden beslenerek İslam ahlakıyla yoğurduğu saadet kavramı ve adalet vurgusu, bu fayda anlayışının ontolojik sıklığını ortaya koymakta ve alternatif bir refah paradigması inşa etmektedir (Miskeveyh, 2022).

İbn Miskeveyh'in iktisadi düşüncesinde, bireysel eylemlerin ve toplumsal üretimin nihai amacı basit ve geçici bir tatminden ibaret olmayıp, insanın hem dünyevi hem de uhrevi yetkinliğini ifade eden kurtuluşa (Felah) ulaşmaktır (Miskeveyh, 2022). Felah, modern iktisadın dar kalıplara sıkıştırdığı dünyevi refah ile ahlaki-ruhsal saadetin ayrılmaz bir sentezidir (Kartal, 2016; Kuzulu, 2023). Yalnızca bireysel maddi faydayı maksimize etmeye programlanmış bir serbest piyasa sistemi, zaten doğası gereği gelir adaletsizliği, tekelleşme ve toplumsal yabancılaşma üretmeye mahkum durumdadır (Çayıroğlu, 2014). Çünkü sadece menfaat eksenli kurulan ilişkiler, İbn Miskeveyh'in (2022) deyişiyle “yavaş oluşan ancak menfaat bittiğinde hızla çözülen pragmatik bağlar” olduğundan ne yazık ki toplumsal istikrarı sağlayamamaktadır.

İslam iktisadı perspektifinden bakıldığında, makroekonomik sistemin meşruiyeti söz gelimi pastanın büyüklüğüyle değil, o sistemin adalet üretebilme kapasitesiyle ölçülmelidir (Ayengin, 2003; Özdemir, 2017). İbn Miskeveyh, Tehzîbü'l-Ahlâk'ta insanların cömertliği sevdiğini kabul etmekle birlikte, âlemin düzeninin iyilikten ziyade adalete dayandığını muazzam bir sosyolojik tespitle vurgulamaktadır (Miskeveyh, 2022). İyilik ve hayırseverlik fazladan bir erdem iken; adalet, sistemin çökmemesi için zorunlu olan temel diredir (Miskeveyh, 2022). Bu durum, İslam iktisat modelinin sadece gönüllü yardımlaşma üzerine değil, hak ve hukuka dayalı bağlayıcı bir piyasa düzeni üzerine inşa edildiğini göstermektedir.

Modern refah ekonomisi, piyasa başarısızlıklarını dışsallıklar üzerinden mekanik bir dille açıklamaya çalışırken İbn Miskeveyh'in modeli, piyasanın bizatihi ahlaki bir gözetim ve hukuki bir müdahale olmadan adil işleyemeyeceğini savunmaktadır (Miskeveyh, 2022). Devletin, tebaasına karşı garantör bir baba şefkatiyle yaklaşması gerektiği yönündeki metaforu, devletin ekonomideki rolünün pasif bir gece bekçiliği değil, aktif bir sosyal adalet sağlayıcısı olduğunu

kanıtlar niteliktedir (Miskeveyh, 2022). Bu bağlamda İbn Miskeveyh eksenli bir İslam iktisadı modeli, “ne pahasına olursa olsun daha fazla fayda” diyen modern kapitalizmin karşısına üretimin ahlaki meşruiyetini, bölüşümün hakkaniyetini ve insanın nihai kurtuluşunu merkeze alan kurucu ve sürdürülebilir bir sistem koymaktadır.

Finansallaşma, İtibari Para ve Sosyal Sermayenin Çöküşü

İbn Miskeveyh’in iktisadi düşüncesinde paranın (dinar ve dirhem) ontolojik işlevi, mübadelede taraflar arasındaki eşitsizliği gideren ve adaleti tesis eden tarafsız bir ölçü, yani “Sessiz Hâkim” olmasıdır (Miskeveyh, 2022). Klasik dönemde altının ve gümüşün kendi içsel değerine dayanan bu hakemlik vasfı, modern dönemin karşılıksız, itibari (fiat) para sistemlerinde ve faiz sarmalında ağır bir yapısal hasar almıştır (Mankiw, 2013; Yumuşak, 2017). İbn Miskeveyh’in adalet teorisinde, Sessiz Hâkimin hapsedilmesi (paranın servet şeklinde saklanması veya piyasadan çekilmesi) toplumsal sözleşmenin ve refahın bozulması anlamına gelirken (Miskeveyh, 2022), günümüz modern finans kapitalizminde bu hapis hali şekil değiştirmiş, para bizzat bir amaca ve spekülasyon aracına dönüşmüş durumdadır (Akanak, 2013).

Modern iktisadi krizlerin temelinde yatan en büyük sapma, finansallaşma olgusudur (Çayiroğlu, 2014; Taş, 2019; Yeter, 2017). Para, reel ekonomideki mal ve hizmet değişimine aracılık eden itaatkâr bir “Sessiz Hâkim” olma vasfını yitirmiş; faiz mekanizması, türev piyasalar ve sanal kredi genişlemeleri aracılığıyla kendi başına alınıp satılan bir mala dönüşmüştür (Akdemir, 2018). İslami iktisat perspektifinden bakıldığında, paranın paradan para kazanır hale gelmesi, adaletin terazisinin kasten bozulmasıdır (Eskicioğlu, 1999; Naqvi, 2014; Yumuşak, 2017; Yüce & Çelik, 2018). Enflasyonist politikalarla paranın satın alma gücünün sürekli ve gizli bir şekilde eritilmesi (Yüce & Çelik, 2018), söz gelimi Sessiz Hâkimin rüşvet

olarak yanlış hüküm vermesine benzetilebilir. Bu durum, gelir dağılımını alt gelir gruplarından sermaye sahiplerine doğru adaletsizce transfer eden sistematik bir zulüm mekanizmasının oluşmasına zemin hazırlar (Çayıroğlu, 2014; Tabakoğlu, 2005).

İbn Miskeveyh'in Tehzîbü'l-Ahlâk'ta insan ilişkilerindeki yozlaşmayı anlatırken kullandığı metafor, modern piyasaların ahlaki iflasına tutulmuş devasa bir ayna niteliğindedir (Miskeveyh, 2022). Müellif, sevgi ve dostluğu istismar edenleri, altın ve gümüş para da hile yapanlara (kalpazanlara) benzetmektedir (Miskeveyh, 2022). Bu çarpıcı benzetme, günümüz iktisat literatüründe sosyal sermaye (social capital) olarak adlandırılan toplumsal güven duygusunun, fiziki sermayeden çok daha önemli olduğuna işaret etmektedir (Genç, 2015; Sarwath, 2014). Altın ve gümüşteki (paradaki) maddi hile telafi edilebilir bir ekonomik hasardır (Miskeveyh, 2022), ancak asimetrik bilgi (bilgi eksikliği), ahlaki tehlike, manipülasyon ve açgözlülükle zehirlenmiş piyasalardaki yapısal yozlaşma, toplumun manevi para birimi olan güveni yok etmektedir (Kallek, 2017). Güvenin çöktüğü bir piyasada, hiçbir matematiksel model veya hukuki regülasyon adaleti tesis edememektedir (Kibar, 2018).

Bugün 2008 Küresel Finans Krizi başta olmak üzere sistemik çöküşlerin ardında yatan temel gerçek, bilançolardaki rakamların değil, piyasa aktörleri arasındaki ahlaki sözleşmenin (güvenin) iflas etmesidir (Ersoy, 2017; Öztürk & Gövdere, 2010; Şentürk vd., 2016). Karşılığı olmayan türev araçlar ve spekülâtif köpükler, modern iktisadın ürettiği en büyük kalpazanlık örneğidir (Engin & Göllüce, 2016; Öztürk & Gövdere, 2010). Bu bakımdan İbn Miskeveyh'in felsefesi, modern iktisada karşı kurucu bir model olarak şunu ortaya koymaktadır: İktisadi krizlerden gerçek manada kurtuluş, ancak Sessiz Hâkimin (paranın) esaretten kurtarılıp yeniden reel ekonominin emrine verilmesiyle ve piyasanın temel harcı olan sosyal sermayenin (dürüstlük ve güven) yeniden inşa edilmesiyle mümkündür (Miskeveyh, 2022).

Sonuç

Bu çalışmada, Neoklasik iktisat paradigmasının temel ontolojik ve epistemolojik kabulleri, İbn Miskeveyh'in Tehzîbü'l-Ahlâk adlı eseri ekseninde eleştirel bir değerlendirmeye tabi tutulmuş; klasik İslam ahlak felsefesinin kavramsal mirası üzerinden normatif bir iktisat tasavvurunun imkânı tartışılmıştır. Elde edilen bulgular, klasik dönemin felsefi önermelerinin günümüz makro iktisadi krizlerine ve piyasa başarısızlıklarına karşı işlevsel araçlar sunma potansiyeli taşıdığını üç temel argüman etrafında kanıtlamaktadır.

İlk olarak, ana akım iktisadın metodolojik bireyciliğe dayanan bencil ve sınırsız ihtiyaçlara sahip Homo Economicus varsayımı eleştirilmiştir. İbn Miskeveyh'in nefis teorisi bağlamında, tüketim krizlerinin kökeninde kaynak yetersizliğinden ziyade, rasyonelleştirilmiş Kuvve-i Şehviyye'nin (arzu gücünün) yol açtığı ontolojik tahribatın yattığı tespit edilmiştir. Bu doğrultuda, iffet ve itidal kavramları, salt bireysel birer erdem olmanın ötesine taşınarak, piyasa mekanizmasındaki yapay kısıtlıkları dengeleyen makro iktisadi bir talep yönetimi aracı olarak kavramsallaştırılmıştır.

İkinci olarak, modern refah iktisadının faydacı ve hedonik yapısı, İbn Miskeveyh'in adalet ve felah eksenli refah paradigmasıyla karşılaştırılmıştır. Ekonomik sistemin meşruiyetinin sadece matematiksel hasıla maksimizasyonuna değil, tahsis ve bölüşüm adaletine dayandığı vurgulanmıştır. Pragmatik piyasa ilişkilerinin yarattığı toplumsal yabancılaşmaya karşı, bireyin dünya ve ahiret yetkinliğini (eudaimonia/saadet) hedefleyen, ahlaki ve hukuki bağlayıcılığı olan bütüncül bir refah modeli önerilmiştir.

Son olarak, günümüz finansal kapitalizminin merkezinde yer alan itibari (fiat) para sistemleri ve finansallaşma olgusu, İbn Miskeveyh'in parayı "Sessiz Hâkim" olarak tanımladığı model üzerinden çözümlenmiştir. Paranın reel mübadeledeki hakemlik

vasfindan çıkarılarak bizzat faiz ve türev araçlar yoluyla spekülâtif bir metaya dönüştürülmesi, iktisadi adaleti bozan ontolojik bir sapma olarak nitelendirilmiştir. Bu yapısal sapmanın, piyasa aktörleri arasındaki asimetrik bilgiyi derinleştirerek ekonomik sistemin temel taşı olan sosyal sermayeyi (toplumsal güveni) tahrip ettiği sonucuna varılmıştır. Özetle bu çalışma, ana akım iktisadın değer yargılarından arındırılmış metodolojisine karşı, ahlak ve iktisadın epistemolojik bütünlüğünü savunan kurucu bir “İslam İktisadı Paradigması” inşasına teorik bir katkı sunmaktadır.

Kaynakça

Akanak, E. (2013). *XXI. yüzyıl spekülasyon ve manipülasyon uygulamaları* [Yüksek Lisans Tezi, Atılım Üniversitesi]. YÖK Ulusal Tez Merkezi.

Akdemir, S. (2018). Faizin Yarattığı Toplumsal Sorunlara Yönelik Alternatif Arayışlar: Para Peşin Mal Vadeli Selem Sözleşmelerine Yenilikçi Bir Yaklaşım. *Bitlis Eren Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 7(1), 78-109.

Akyıldız, H. (2008). Tartışılan Boyutlarıyla “Homo Economicus”. *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 13(2), 29-40.
<https://dergipark.org.tr/tr/pub/sduiibfd/article/223182>

Al-Aaidroos, M., Jailani, N., & Mukhtar, M. (2016). The Utilitarian Decision Making from Islamic Perspectives: Review and Settlement Attempt. *International Journal on Advanced Science, Engineering and Information Technology*, 6, 896.
<https://doi.org/10.18517/ijaseit.6.6.1378>

Ayengin, T. (2003). İslâm'da İktisadî Hayatın Ahlâki Boyutu. *İslâmî Araştırmalar Dergisi*, 16(4), 648-659.

Başok Diş, S. (2017). Bentham ve Mill'in Klasik Faydacılığı Bağlamında Mutluluk Problemi. *Temaşa Erciyes Üniversitesi Felsefe Bölümü Dergisi*(7), 80-100.
<https://dergipark.org.tr/en/pub/temasa/article/368554>

Bentham, J. (2000). *An Introduction to the Principles of Morals and Legislation* (Bu eserin ilk baskısı 1780 yılında basılmış ve ilk olarak 1789 yılında yayımlanmıştır. Mevcut baskı, 1823 yılında yayımlanan 'Yazar Tarafından Düzeltilmiş Yeni Baskı'nın özenli bir yeniden basımıdır. ed.). Kitchener: Batoche Books.

Çayıroğlu, Y. (2014). İslâm İktisadının Karakteristik Özellikleri. *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*(24), 149-183. <https://dergipark.org.tr/en/pub/ihad/article/1754639>

Dilek, S., Küçük, O., & Özdirek, R. (2017). Homo Economicus Mu? İslami İnsan mı? *Uluslararası Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 3(4), 635-641. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/ead/article/610749>

Durmuş, H. (2022). Aşırı Tüketim Ve İsraf; Çözüm Olarak Orta Yollu Tüketim. *Uluslararası İslam Ekonomisi ve Finansı Araştırmaları Dergisi*, 8(3), 272-298. <https://doi.org/10.54427/ijisef.1179674>

Engin, C., & Göllüce, E. (2016). 2008 Küresel Finans Krizi ve Türkiye Üzerine Yansımaları. *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 6(1), 27-40. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/ksuiibf/article/260685>

Eren, İ. (2013). İslam'ın Ekonomik Yapısında İnsan Modeli: Homo Economicus İle Karşılaştırmalı Bir Değerlendirme. *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 18(1), 367-384. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/sduiibfd/article/222804>

Ersoy, A. (2017). Erdemli Olmanın Merhaleleri ve Sosyal Kurumsal Yapı: Modern Tekelci İktisadî Sistemden İnsan Merkezli İktisadî Nizama Geçiş. 4.Ahlak Şurası, Hatay.

Eskicioğlu, O. (1999). *İslam ve ekonomi*. Çağlayan Matbaası.

Genç, S. Y. (2015). İbni Haldun'un Devlet Anlayışı Çerçevesinde "Refah Devleti" ve "İktisadi Kalkınma" Düşüncesi. *Anemon Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 3(1), 141-154. <https://doi.org/10.18506/anemon.56503>

Güneş, S. (2010). Ürün Tasarımında Birey, Ekonomik Bağlam. *Gazi Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi Sanat ve Tasarım Dergisi*, 5, 73-90.

Hazıroğlu, T. (2015). İnsan, Ahlak, İktisat ve Katılım Ekonomisi . *İslam Ekonomisi ve Finansı Dergisi (İEFD)*, 1(1), 145-157. <https://dergipark.org.tr/en/pub/jief/article/169721>

Işık, E. (2023). Homoeconomicus'tan Girişimciye İktisat Sosyolojisinden Girişimcilik Sosyolojisine Bir Disiplinin Yol Haritası. *Başkent Üniversitesi Ticari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 7(2), 108-128. <https://dergipark.org.tr/en/pub/jcsci/article/1341314>

Kallek, C. (2017). Tarihteki Ahlâklı Üretim Kültüründen Günümüze Dersler. 4. Ahlâk Şûrası, Hatay.

Kartal, G. (2016). Homo-Economicus” a karşı “Homo-Islamicus”. I. International Social Sciences and Muslims Congress, Konya.

Kibar, A. F. (2018). Sermaye Piyasası Hukuku Açısından Asimetrik Bilgi Sorunsalı Ve Çözüm Yolları. *Ticaret ve Fikri Mülkiyet Hukuku Dergisi*, 4(2), 187-210. <https://dergipark.org.tr/en/pub/tfm/article/495772>

Kuzulu, Ö. (2023). Homo İslamicus ve İslam Ekonomisinde Yansımaları. *TroyAcademy*, 8(2), 235-261. <https://doi.org/10.31454/troyacademy.1241585>

Küçüksucu, M., Konya, S., & Kabaloğlu, G. (2016). İktisatta Cinsiyetçilik: Homo Economicus Erkek Midir? International Congress of Management Economy and Policy, İstanbul.

Levent, A. (2018). İktisadi Sistemler ve İş Ahlakı. In Nihat Erdoğan, Ömer Torlak, & K. B. Tiryaki (Eds.), *Temelleri ve Uygulamalarıyla İş Ahlakı* (pp. 92-116). Türkiye İktisadî Girişim ve İş Ahlakı Derneği Yayınları.

Lordon, F. (2013). *Kapitalizm, Arzu ve Kölelik* (A. Terzi, Trans.; Vol. Metis Yayınları). İstanbul.

Mankiw, N. G. (2013). *Macroeconomics* (8.Baskı ed.). Worth Publishers.

Miskeveyh, İ. (2022). *Ahlak Eğitimi "Tehzibu'l Ahlak"* (A. Şener, İ. Kayaoğlu, & C. Tunç, Eds. 5.Baskı ed.). Büyüyen Ay.

Naqvi, S. N. H. (2014). İslam Ekonomisinin Ahlaki Temelleri. In S. Karadoğan (Ed.), *İslam Ekonomisi: Tanım ve Metodoloji Üzerine Tartışmalar* (pp. 107-140). İslam Ekonomi Enstitüsü.

O'Connor, D. E., & Fialle, C. C. (2000). *Basic Economic Principles: A Guide for Students*. Bloomsbury Academic.

Özdemir, M. (2017). İnsan, Ahlâk ve İktisat. 4. Ahlâk Şûrası, Hatay.

Öztürk, M. (2013). Kapitalizmin Arzu Üzerinden Üretimi ya da Arzunun Nesneleş(tiril)mesi. *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, 12(44), 151-180.
<https://dergipark.org.tr/en/pub/esosder/article/82768>

Öztürk, M. (2017). Ahlâk'ın Arzu'ya Yenik Düşmesi. 4. Ahlâk Şûrası, Hatay.

Öztürk, N. (2010). Klasik ve Neoklasik İktisatta Gelir Bölüşümü. *Çalışma ve Toplum*, 1(24), 1-24.

Öztürk, S., & Gövdere, B. (2010). Küresel Finansal Kriz ve Türkiye Ekonomisine Etkileri. *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 15(1), 377-397.
<https://dergipark.org.tr/tr/pub/sduiibfd/article/223064>

Özuyar, S. E. G. (2019). *Refah İktisadı, Kamusal Mallar ve Yaşam Memnuniyeti: Yeni Bir Bakış* (1.Baskı ed.). Sonçağ Akademi.

Özüşen, B. (2025). Ahlaki Karar Verme ve Fayda Teorisi [Moral Decision Making and Utility Theory]. *İzmir İktisat Dergisi*, 40(2), 528-548. <https://doi.org/10.24988/ije.1503031>

Ryan, F. X. (2003). Values as consequences of transaction: commentary on 'Reconciling homo economicus and John Dewey's ethics'. *Journal of Economic Methodology*, 10(2), 245-257. <https://doi.org/10.1080/1350178032000071101>

Sarwath, L. (2014). Kurumsallığın Siyasal Ekonomisi: İslami Metinler Üzerine Metodolojik Bir Süreç Önermesi. In T. Eğri, O. Karasu, & N. Kızılkaya (Eds.), *İslam İktisadını Yeniden Düşünmek* (2.Basım ed., pp. 279-296). İgiad Yayınları.

Sayar, A. G. (2013). *İktisat Metodolojisi ve Düşünce Tarihi Yazıları*. Ötüken Neşriyat.

Sırım, V. (2018). İslam İktisadında İhtiyaç Kavramı. *Uluslararası Bilimsel Araştırmalar Dergisi (IBAD)*, 3(2), 910-919. <https://doi.org/10.21733/ibad.478646>

Sırım, V. (2020). İslâm İktisadına Göre “Sonsuz İhtiyaçlar-Kıt Kaynaklar” Yaklaşımı. *Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, 4(19), 51-73.

Şentürk, M., Kayhan, S., & Bayat, T. (2016). Küresel Finans Krizi Sonrasında Merkez Bankacılığı ve Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası. *Niğde Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 9(3), 147-160.

Tabakoğlu, A. (2005). *İslâm İktisadı-Toplu Makaleler II*. Kitabevi Yayınları.

Tabakoğlu, A. (2008). *İslam İktisadına Giriş* (Gözden Geçirilmiş 2.Baskı ed.). Dergâh Yayınları.

Taş, G. (2019). *Küresel Finansal Krizin Ardından Finansallaşma Olgusunun Yükselişi: Post-Keynesyen Yaklaşım* [Yüksek Lisans Tezi, Uludağ Üniversitesi]. YÖK Ulusal Tez Merkezi.

Torlak, Ö. (2016). *Tüketim-Bireysel Eylemin Toplumsal Dönüşümü*. İnkılab Yayınları.

Vatandaş, C. (2015). *Modern Çöküş: İnsanın Modern Halleri*. Açılım Kitap.

Yeter, F. (2017). *2008 Küresel Finans Krizi Sonrası Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası'nın Para Politikası Uygulamaları Üzerine Bir İnceleme* [Yüksek Lisans Tezi, Gaziosmanpaşa Üniversitesi]. YÖK Ulusal Tez Merkezi.

Yılmaz, İ. (2022). İslam İktisadı ve Metodolojik Bireycilik: Homoİslamicus Kavramının Eleştirel Bir Değerlendirmesi. *Akademik İncelemeler Dergisi*, 17(1), 118-137.

Yumuşak, İ. G. (2017). Para – Kur Sistemi ve Ahlâk: “Kötü Para İyi Parayı Kovar”. 4. Ahlâk Şûrası, Hatay.

Yüce, M. (2021). İslâm Ekonomisinde Temel İlkeler. *İlahiyat Akademi*(13), 57-96. <https://doi.org/10.52886/ilak.888911>

Yüce, M., & Çelik, M. (2018). Ahlaki Temellere Dayanan İslam Ekonomisi Sisteminde Devletin Rolü. *Akademik Bakış Uluslararası Hakemli Sosyal Bilimler Dergisi*(69), 120-136. <https://dergipark.org.tr/en/pub/abuhsbd/article/479269>

Yüksel, A. (2025). Tüketiyorum, Öyleyse Varım: Pazarlama - Gereklilik ya da Manipülasyon? (2) Psikososyal Yansımalar. *Seyahat ve Otel İşletmeciliği Dergisi*, 22(2), 604-626. <https://doi.org/10.24010/soid.1663327>

